

૩૩૫૭

પ્રાચીનચાળાકવ્યમુનિવિરચિત
વૃદ્ધચાળાકવ્યનીતિદર્પણ.

આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર
કરી મૂળ શ્લોક સહિત છપાવી
પ્રસિદ્ધ કરનાર
ધનજી રતનેશ્વર ભટ્ટ

શ્લોકઃ ॥ વને કુરંગાસ્તૃણધાન્યમુક્તા
બુભુક્ષિતા ગ્રન્થિ કદા ન જીવાન્ ॥
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता,
न नीतिमार्गं परिलंघयन्ति ॥

મુંબઈ મધ્યે

ફોર્ટ પ્રીટીંગ પ્રેસમાં સેમ્યુઅલ હાઈમ
પ્રીટરે છાપ્યું છે.

સંવત્ ૧૯૪૪ ઇ. સ. ૧૯૮૮

કિમ્મત અર્ધો રૂપૈયો

ચીનચાળાંક્યમુનિવિરચિત
વૃદ્ધચાળાંક્યનીતિદર્પણ.

આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર
કરી મૂળ શ્લોક સહિત છપાવી
પ્રસિદ્ધ કરનાર
ધનજી રતનેશ્વર ભટ્ટ

શ્લોકઃ ॥ વને કુરંગાસ્તૃણધાન્યમુક્તા
ચુમ્બક્ષિતા ઘ્ર્ણન્તિ કદા ન જીવાન્ ॥
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता,
न नीतिमार्गं परिलंघयन्ति ॥

મુંબઈ મધ્યે

ફોર્ટ પ્રીટીંગ પ્રેસમાં સેમ્યુઅલ હાઈમ
પ્રીંટરે છાપ્યું છે.

સંવત્ર ૧૯૪૪ ઇ. સ. ૧૯૮૮

કિંમત અઘાં રૂપયો

अर्पण पत्रिका

दोहरा

- सौजन्यादि गुणसकळ उरमां वसे हमेश
राजमानधी राजता राजश्रीधी विशेष १
गुण गणनी गणना करे गुणिजन धारी बाल
शाणा शेवकलालना सुत बुध छोटालाल २
विवेक विद्या विनयपर प्रेमी परम रसाळ
जन मन शम दमधी करो आकर्षण तत्काळ ३
सुधारवा सहु रीतिने भीति न भारो चित्त
अशुभ वासना आदिपर कटाक्ष राखी उचीत ४

वृत्त द्रुतविलंबित

- भुजनरेंद्रतणा बुध शिक्षक, सुनय ज्ञान नीति सद बोधक
प्रथम ते पदने धरि प्रीतधी, धिरज धारि सदा शुभ रीतधी १
विमळ न्याय नीति नृपने दिधां, नय विवेक विचार सिधां किधां
सुजनता जनताधि वधारिने, कुमनता ममताधि निवारिने २
सुरसरी सम नीति दयाधरी, सदयज्ञान क्षमार्जव आचरी
करि कृपा जनना मनमां सदा, भरि सुधासम कीर्ति सुबोधदा ३
विनय वाणि विवेक विलासमां, विबुधता प्रगटि सहु साथमां
दिन समा असमान जनों भणी, निरभिमान कृपा दरशी घणी ४

वृत्त गीति

- पाळळधी तो धारयुं खानगी सेक्रेटरी तणुं सारुं
पद अति उत्तम प्रीते, राज्य प्रजानुं विचारि हित धारुं १
करि करि कार्यो रुढां, प्रीति पाम्या रावतणी रुढी
धरिने धैर्य हृदयमां यश गुण विद्या तणी करी मूढी २
स्वारथ नहि लवलेसे, परमारथपर प्रीति घणी सारी
नश्वरसुख आ जगनां, मानी धारी अविचल पद यारी ३
ममपर ममता मोटी, राखो मनमां सदैव तो धारी
तन मन धनधी करवा, कराववाने सहायता सारी ४
इति आदि शुभगुणनुं, परप्रीतिनुं स्मरण सदा रेवा
उपकृति मानी अतिसे, अर्पण करुं हुं लघु ग्रंथ सेवा ५
राज धरमनी रीति ग्रंथेवरणी जनोतणे माटे
(तेथी) सुबोध सूर्य प्रकाशी, कहेछे धनजी कुबोध तम काटे ६

પ્રસ્તાવના

નીતિ શબ્દનો અર્થ સદાચરણ એવો થાય છે, પરંતુ સદાચરણ બ્રાને કેહેવું એ વિષયમાં, દેશ દેશના જન મંડળની રીતિ, મતિ, અને કૃતિની વિવિધતાને લીધે વિદ્વજ્ઞોનાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે. માટે આ ઠેકાણે નીતિ શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે સર્વને અનુકૂળ પડે, તેવો કરીએ તો આ પ્રમાણે થાય છે:—પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે સર્વ મનુષ્યોને સાગસાર વિચારનું સાધન ભૂત ત્રિગુણાત્મક અંતઃકરણ આપેલું છે, તેની કાયિક, વાચિક અને માનસિક રીતે સર્વ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય તેવા ઉદ્દેશથી, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ; તેનું નામ નીતિ, અને તેથી ઉલટી પ્રવૃત્તિ તેનું નામ અનીતિ.

આ જગતમાં વસનાર સર્વ મનુષ્યોને નીતિ એટલે શું? તે ક્યાં ક્યાં સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય, 'પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન શું', તથા સાંસારિક અને પારમાર્થિક સુખની સાથે તેનો કેવો સંબંધ છે તે યથાર્થ રીતે જાણવાની ઘણી જરૂર છે, કારણ કે તેમ જાણ્યા વગર આ ભવાટવીમાં નિષ્પાપ રહિ, ધર્માર્થ કામ મોક્ષ એ ચતુર્વર્ગ સંપાદન કરી, પારમાર્થિક અક્ષય સુખ મેળવી શકાતું નથી.

આવા હેતુથી જ જ્યારથી સૃષ્ટિનો આરંભ થયો, અને ઇશ્વર કૃપાથી મનુષ્યના અંતરમાં ધર્મ તથા પરમાત્માના અસ્તિત્વનો તર્ક આવ્યો, ત્યારથી જ પ્રત્યેક ધર્મના શોધક વિદ્વાનોએ, આ મહાત્મ, ગંભીર અને સુખપ્રદ વિષયની ચર્ચા ઉત્પન્ન કરેલી છે. તે અઘાપિ પણ વિદ્વજ્ઞન મંડલમાં ચાલુજ છે. હમણાં સુધીમાં એ વિષય ઉપર ઘણું મોલાયું છે તેમજ લખાયું છે. પરંતુ વક્તા તથા શ્રોતા જનોમાંથી એ વિષયને યથાર્થ ગ્રહણ કરી તે અનુસાર પોતાનું સદ્વર્તન ચલાવ્યું એવા પુરૂષો તો વિરલાભ નીકળશે. એ વિષે નીતિમાં કહ્યું છે કે:—

પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં નૃણામ્ ॥

ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં કસ્યચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥

અર્થ—ખીજને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિતાઇ વાપરવી સર્વને સેહેલી પડે છે, પણ પોતે સદાચરણમાં વર્તવું એ તો કોઇ મહાજનોમાંજ હોયછે.

આમ છે તોપણ તેથી નીતિ નિપુણ પુરૂષોનો સમાગમ કરી તે શાસ્ત્રના અવલોકન દ્વારા જ્ઞાન મેળવવાનો કંઈ નિષેધ થતો નથી. જો એમ કરીએ તો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવી પણ દુર્લભ થઇ પડે. માર્ગ મેળવ્યા વિના ધારેલે પ્રદેશે પોંહોંચાતું નથી, તેમ નીતિશાસ્ત્રનો પણ માર્ગ શોધવાને તેમાં નિપુણ પાકક પુરૂષોનો સમાગમ તથા તેના આચરણનું અવલોકન કરી ચિત્તને સંસ્કારવાનું કરવું એ અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

મનુષ્ય માત્રે પોતાની બાહ્યાવસ્થાથીજ પ્રભાદ દૂર કરી ઉત્સાહ પૂર્વક નીતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું. તથા સત્પુરૂષોના સદાચાર ઉપર લક્ષ લગાડી તેમના સમાગમમાં પોતાના અવકાશનો સમય રોકવો, એથી સ્વાભાવિક રીતેજ કેટલાક દુર્ગુણો નિર્મૂળ થઇ નીતિના સિદ્ધાંતો હૃદયારૂઢ થશે, તથા દયા, ક્ષમા, શાંતિ, ધૈર્ય, દેશભિમાન, શૌર્ય, ગાંભીર્ય, નિરભિમાનતા, અને વિનય વિવેકાદિ સદ્ગુણોનો ઉદય થશે. જ્યારે સદ્ગુણો ઉદય પામ્યા, ત્યારે અંતરમાંથી ધર્મોચ્છેદક રાજસી તામસી વૃત્તિઓ લય પામી, સદ્ધર્મોત્તેમક શુદ્ધ સાત્વિક વૃત્તિ પ્રાપ્ત થઇ, પૂર્વ સંચિત અજ્ઞાનકૃત મોહજન્ય ઉત્પન્ન થયેલાં અનેક પાપોનો દાહ કરી દેશે. અને પરમ પવિત્ર પિતા પરમાત્મા પ્રસન્ન થઈ પોતાની પ્રેમ લક્ષણા પરા ભક્તિનો ઉદય કરશે. તેથીજ અક્ષય સુખ પમાશે.

વળી વિચાર કરી જોઇએ તો નીતિનો ઉપયોગ એકલાં પારમાર્થિક સુખમાંજ નથી, પરંતુ ઐહિક સુખમાં પણ અનેક સ્થળે તેની ધણી જરૂર છે. પોતાનાં માતપિતા, સ્ત્રી પુત્ર, ભાઇ ભાંડર, સગાંસંબંધી, શાંતિ-જનોવિદ્વદ્મંડળ, અને રાજથી માંડી રંક પર્યંત અન્ય જનો સાથે કેમ કેવી રીતે ને કેટલી મર્યાદાથી વર્તવું તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પણ નીતિ-

થીજ થાય છે. એથી લોકોમાં સારાં માન પ્રતિષ્ઠા વૃદ્ધિ પામી, સુચશમાં વધારો થાય છે. અને પોતાની આ સંસારની મુસાફરી સુખદ થઇ પડી અંતે પણ શ્રેયસ્કર અર્થાત્ કલ્યાણકારી નિવડે છે.

પરમ પુરુષાર્થ જે મોક્ષ કે જેને અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ કહે છે, તેનું મુખ્ય સાધન પણ નીતિ છે, નીતિથીજ સદ્ધર્મની વૃદ્ધિ, અંતરની શુદ્ધિ, અને પરા ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એ સાધનો મળતાં મહાત્મા પુરુષોના સમાગમમાં અભિરચિ વધે છે, અભિરચિ વધતાં પરમાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ યથાર્થરીતે જાણવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઇ શ્રવણ મનનાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. અને તેમ થતાં આત્મા પરમાત્માનું વ્યાપક અભેદ સ્વરૂપ અપરોક્ષ થઇ મોક્ષ સુખ મેળવી શકાય છે.

આવો ઐહિકા મુખ્ધિક સાધક મતલબ લૌકિક પારલૌકિક સુખ સંપાદક નીતિમાર્ગ છે; તેનો અનુભવ પ્રત્યેક મનુષ્યને મેળવવો એ સંસારમાં અવશ્ય કર્તવ્ય છે. એ માર્ગનો અનુભવ મેળવી આપણા પ્રાચીન આર્યો પોતાની કીર્તિને અક્ષય કરી ગયા છે. તેને અનુસારે આપણે પણ પ્રવૃત્તિ કરીશું તો તેની ગણનામાં આવવું કંઈ અશક્ય નથી.

ઉપરના વિચારથી સર્વના મનમાં નીતિની કેટલી મહત્તા છે. તે યથાર્થ રીતે આવશેજ માટે આ ઠેકાણે લખાણના ભયથી વધારે વિવેચન ન કરતાં આ ગ્રંથના સંબંધમાં કંઇક જોલવાની અગત્યતા જરૂર ધારંધું.

સંસ્કૃત ભાષામાં નીતિ જ્ઞાનના અનેક અપૂર્વ મહાન્ અને લઘુ ગ્રંથો છે. જેમકે દંડનીતિ, શુક્રનીતિ, કામંદકનીતિ, વિદુરનીતિ ઇત્યાદિ. અને એ સિવાય શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ન્યાય, મિમાંસા અને પુરાણો તથા કાવ્ય નિબંધોમાં પ્રસંગોપાત નીતિપ્રતિપાદક ઘણાં સ્થળો છે. એ સર્વળા ગ્રંથો મનનમાં લાવી જ્ઞાન મેળવવું એ મનુષ્યની શક્તિની હદ બાહારનું કામ છે. પણ સર્વ સ્થળમાંથી સાર ગ્રહણ થઈ શકે એવો ગ્રંથ હોય તો ધણો ઉપયોગી થાય. એવો હેતુ મનમાં રાખી કેટલાક સુચ પુરુષોએ પૂર્વકાળમાં ધણા ગ્રંથો રચેલા છે. આ ગ્રંથ જો કે ધણો મોટો નથી તોપણ કેટલીક રીતે સારભૂત નીતિમાર્ગ દર્શક છે ખરો.

આ ગ્રંથના કંતા ચાણુક્ય કરીને નીતિવેત્તા મહાનુ ઋષિ પ્રાચીન કાળમાં થઇ ગયા છે તેમનો જન્મ ક્યારે થયો, અને કોના સમયમાં હતા, એવો કોઈ સ્થળેથી સ્પષ્ટ લેખ મને મળ્યો નથી. પરંતુ તેમના જ્ઞાન વિષે સાક્ષી કામદંકનીતિ ગ્રંથ વગેરેમાં મળે છે. અને પોતાના લખેલા ગ્રંથમાં પણ આ ગ્રંથ સર્વનો સારભૂત છે એમ તેમણે લખેલું છે. આ ગ્રંથના પ્રત્યેક શ્લોક પ્રમાણુ આપવા, સ્મરણમાં રાખવા, તથા મનન કરવા લાયક છે. તેથી કેટલી ભાષામાં તેનાં ગદ્યપદ્યાત્મક ભાષાંતરો પણ થયાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ કેટલાંક ભાષાંતરો છે પરંતુ કેટલાંક અશુદ્ધ અને ખરાબ ટાઇપોથી છપાયેલાં મારા જોવામાં આવતાં, શુદ્ધ અને સારા ટાઇપથી શ્લોકને અનુસારે ભાષાંતર થાય તો, સર્વ સુત્ર લોકો તેનો લાભ લે, આવો ઉદ્દેશ રાખી આ ભાષાંતર છપાવી મેં પ્રગટ કર્યું છે. આમાં શુદ્ધતા સરલતા તથા તથા દુકામાં તાત્પર્ય બતાવવા મેં મારાથી બનતો બન કર્યો છે, તોપણ કેટલેક સ્થળે ખામી તો રહીજ દશે. માટે સુત્ર વિદ્વાનો મને ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું. આ ગ્રંથને તપાસવામાં તથા તેમાં યોગ્ય સૂચના કરવાના સંબંધમાં શાસ્ત્રી હરિવલ્લભ ગોવિંદજીએ, અને શાસ્ત્રી લક્ષ્મીશંકર, જયશંકર, તથા આ પુસ્તકના પુસ્તક તપાસવામાં શાસ્ત્રી લાધારામ વાઘજી શર્માએ શ્રમ લીધો છે. માટે આ સ્થળે તેમનો પૂર્ણ આભાર માનું છું.

કચ્છમુદ્રા તા. ૨૫-૨-૮૮.

વિનયાન્વિત ભાષાંતર કર્તા.

ભટ્ટ ધનજી રતનેશ્વર.

॥ वृद्धचाणाक्यनीतिदर्पण ॥

प्रणम्य शिरसा विष्णुं त्रैलोक्याधिपतिं प्रभुम् ॥

नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ॥ १ ॥

स्वर्ग, मृत्युને પાતાલ એ ત્રણ લોકના અધિપતિ, પાળક, સર્વશક્તિમાન અને સર્વત્ર વ્યાપક વિષ્ણુને, મસ્તકવડે પ્રણામ કરીને હું ઘણાં શાસ્ત્રોમાંથી ઉદ્ધાર કરેલા રાજનીતિના સંગ્રહને પ્રગટ કરું છું.

અધીત્યેદં યથાશાસ્ત્રં નરોજાનાતિ સત્તમઃ ॥

ધર્મોપદેશવિખ્યાતં કાર્યાકાર્યં શુભાશુભમ્ ॥ ૨ ॥

જે પુરૂષ આને શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે ભણીને, ધર્મ-શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ શુભ અને અશુભ કાર્યોને જાણે છે; તે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે.

તદહં સંપ્રવક્ષ્યામિ લોકાનાં હિતકામ્યયા ॥

येन विज्ञातमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रपद्यते ॥ ૩ ॥

હું લોકોના કલ્યાણનેસાથે આ રાજનીતિના સંગ્રહનું કથન કરું છું જે જાણવાથી મનુષ્યોમાં સર્વદેશીપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्रीभरणेन च ॥

दुःखितैः संप्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ૪ ॥

બુદ્ધિહીન શિષ્યને ભણાવવાથી, દુષ્ટસ્ત્રીનું પાલન પોષણ કરવાથી, અને દુઃખીઓ મનુષ્યો સાથે વ્યવહાર કરવાથી; પંડિત પણ દુઃખી થાય છે.

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચોત્તરદાયકઃ ॥

સસર્પે ચ ગૃહે વાસોમૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥ ૬ ॥

દુર્ગુણી સ્ત્રી, ખગમિત્ર, સામો જવાખ દેનાર સેવક, અને જ્યાં સર્પ વસતો હોય તેવા ઘરમાં રહેવું; એટલાં વાનાં મનુષ્યોને મરણ સમાન છે.

આપદર્થે ધનં રક્ષેદારાન્ રક્ષેદ્ધનૈરપિ ॥

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥ ૬ ॥

આપત્તિમાં સહાય બૂત થાય તે સાડ દ્રવ્યનું સંરક્ષણ કરવું, દ્રવ્ય ખરચીને પણ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું, અને પોતાના દેહનું રક્ષણ નિરંતર કરવાસાડ સ્ત્રી તથા ધન એ બેઉને પ્રિય ન કરતાં ઉપયોગમાં લેવાં.

આપદર્થે ધનં રક્ષેદ્ધીમતશ્ચકિમાપદઃ ॥

દૈવં હિ કુપ્યતિ ક્વાડપિ સંચિતોડપિવેનશ્યતિ ॥ ૭ ॥

પ્રધાન કહે છે આપત્તિના નિવારણ સાડ ધનની રક્ષા કરવી રાજા કહે છે લક્ષ્મીવાનને શી આપત્તિ છે ? પ્રધાન કહે છે કોઈ વાર દૈવ કોપે છે રાજા કહે છે તો સંચય કરેલું પણ નાશ પામે છે.

યસ્મિન્દેશે ન સમ્માનો ન વૃત્તિર્નચ બાંધવઃ ॥

ન ચ વિદ્યાગમોડપ્યસ્તિ વાસં તત્ર ન કારયેત્ ॥ ૮ ॥

જે દેશમાં રહેવાથી માન મળતું ન હોય, અને વિદ્યાવૃદ્ધિ થવાનાં સાધનો પણ જ્યાં ન હોય; તેવા દેશમાં કોઈએ વાસ ન કરવો.

ધનિકઃ શ્રોત્રિયો રાજા નદી વૈદ્યસ્તુ પંચમઃ ॥

પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥ ૯ ॥

જે સ્થાનમાં ધનવાન પુરુષ, વૈદ્યશાસ્ત્ર સંપન્ન બ્રાહ્મણ, સારો રાજા, નદી અને પાંચમો વૈદ્ય; એટલાં વાનાં ન હોય તે સ્થાનમાં સુજ મનુષ્યે એક દિવસ પણ વાસ ન કરવો.

લોકયાત્રા મયં લજ્જા દાક્ષિણ્યં ત્યાગશીલતા ॥

પંચ યત્ર ન વિદ્યન્તે ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

નિર્વાહનું સાધન, દુર્ગુણનો ભય, લજ્જા, કુશલ પણું, અને ઉદારતાની પ્રકૃતિ; એટલાં પાંચ વાનાં જે સ્થાનમાં ન હોય ત્યાંનાં મનુષ્યો સાથે સંગતિ પણ ન કરવી.

જાનીયાત્ પ્રેષણે મૃત્યાન્ત્ર વાંધવાન્ વ્યસનાગમે ॥

મિત્રંચાપત્તિકાલે તુ માર્યા ચ વિમવક્ષયે ॥ ૧૧ ॥

આજ્ઞા કરવાથી સેવકોની પરીક્ષા થાય છે દુઃખના સમયમાં ભાઈઓની પરીક્ષા થાય છે. તથા આપત્તિકાળમાં મિત્રની પરીક્ષા થાય છે. અને વૈભવનો નાશ થયે સ્ત્રીનો પરીક્ષા થાય છે.

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્મિત્રે શત્રુસંકટે ॥

રાજદ્વારે શ્મશાને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સર્વાંધવઃ ॥ ૧૨ ॥

અનેક કાર્યથી ચિત્તની વ્યગ્રતા થઈ હોય ત્યારે, ઘણું દુઃખ આવીપડે ત્યારે, દુકાળના સમયમાં, શત્રુની સાથે સંગ્રામ કરતાં સંકટ પડે ત્યારે, રાજદરબારમાં, અને શ્મશાનમાં આવીને જે સહાય કરી; સંકટનું નિવારણ કરે તેનું નામ આંધવ કહેવાય છે.

યોધુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં પરિસેવતે ॥

ધુવાણિ તસ્ય નશ્યન્તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૧૩ ॥

જે મનુષ્ય અવિનાશી પદાર્થનો ત્યાગકરીને વિનાશી પદાર્થનું સેવન કરે છે, તેનો અવિનાશી પદાર્થ નષ્ટપ્રાય થાય છે; અને વિનાશી પદાર્થ તો નાશ રૂપજ છે.

વરયેત્ કુલજાં પ્રાજ્ઞોવિરૂપામપિ કન્યકામ્ ॥

રૂપશીલાં ન નીચસ્ય વિવાહઃ સદૃશે કુલે ॥ ૧૪ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે રૂપરહિત કન્યા જો કુળવાનની પુત્રી હોય તો તેની સાથે લગ્ન કરવું, પરંતુ રૂપ શીળવાન હોય તો પણ નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો કન્યા સાથે લગ્ન ન કરવું; કેમકે વિવાહ સમાન કુળમાંજ કરવો યોગ્ય છે.

નદીનાં શસ્ત્રપાણીનાં નચિનાં શૃંગિણાં તથા ॥

વિશ્વાસોનૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૧૫ ॥

અગાધ જળવાળી નદીઓનો, શસ્ત્રધારી મનુષ્યનો, નખવાળાં જનાવરોનો, શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓનો, દુર્ગુણી સ્ત્રીઓનો, અને રાજના કુળનો; કોઈએ વિશ્વાસ ન કરવો.

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥

નીચાદપ્યુત્તમાં વિદ્યાં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૧૬ ॥

વિષથી અમૃત, અશુદ્ધ પદાર્થથી સુવર્ણ, નીચની પાસેથી ઉત્તમ વિદ્યા, અને દુષ્કુળમાંથી સ્ત્રી રૂપી રત્ન; પ્રાપ્ત થતું હોય તો ગ્રહણ કરવું.

સ્ત્રીणां द्विगुण आहारो लज्जा चापि चतुर्गुणा ॥

સાહસં વદ્ગુણં ચૈવ કામશ્ચાષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં આહારની શક્તિ બમણી, લાજ ચાર ગણી, સાહસ છગણું, અને કામનાની શક્તિ આઠ ગણી વધારે હોય છે.

इति वृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ॥

અશૌચત્વં નિર્દયત્વં સ્ત્રીणाં दोषाः स्वभावजाः ॥ ૧ ॥

ખોટું બોલવાની ટેવ, વગર વિચારે કામ કરવું, કપટ કરવું; મૂર્ખતા, અતિ લોભપણું, અપવિત્રતા, અને નિર્દયપણું, એટલા દોષો સ્ત્રીમાં સ્વાભાવિક રીતે હોય છે.

भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराङ्गना ॥

વિભવોદાનશક્તિશ્ચ નાલ્પસ્ય તપસઃ ફલમ્ ॥ ૨ ॥

ભોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો, ભોજન કરવાનો શક્તિ; કામના ભોગવવાનું સામર્થ્ય, સુંદર સ્ત્રી, સાડું ઐશ્વર્ય, અને ઉદારતાની શક્તિ; એટલાં વાનાં પ્રાપ્ત થવાં એ મહાન તપનું ફળ છે.

यस्य पुत्रोवशीभूतोभार्या छंदानुगामिनी ॥

વિભવે યશ્ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય સ્વર્ગં હૈવ હિ ॥ ૩ ॥

જને પુત્રો આજ્ઞાનુસારી છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારી જને સ્ત્રી છે, ઇશ્વરેચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થ માં જ સંતોષ રાખનાર છે; તેને આ લોકજ સ્વર્ગ સમાન સુખકારક છે.

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સપિતા યસ્તુ પોષકઃ ॥

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૪ ॥

જે માઆપની લક્ષિત કરનાર તેજ પુત્ર, જે પોષણ કરનાર તેજ પિતા, જેનો પૂર્ણ ભરોસો રખાય તેજ મિત્ર, અને જેનાથી સુખ મળે તેજ સ્ત્રી છે.

પરોક્ષે કાર્ય્યહન્તારં પ્રસક્ષે પ્રિયવાદિનમ્ ॥

વર્જ્યેત્તાદૃશં મિત્રં વિષકુમ્ભમ્પયોમુખમ્ ॥ ૫ ॥

પાછળથી કામને બગાડનાર, અને મોઢેં મીઠું બોલી પ્રીતિ જણાવનાર મિત્રનો, જેમ વિષથી ભરેલો ઘડો હોય ને મુખ ઉપર દુધ નાંખેલું હોય તેનો ત્યાગ કરીએ છીએ; તેમ તે મિત્રનો ત્યાગ કરવો.

ન વિશ્વસેત્ કુમિત્રે ચ મિત્રે ચાપિ ન વિશ્વસેત્ ॥

કદાચિત્ કુપિતં મિત્રં સર્વં ગુહ્યં પ્રકાશયેત્ ॥ ૬ ॥

કુમિત્રનો વિશ્વાસ ક્યારે પણ ન કરવો, તેમ સુમિત્રનો પણ પૂરો વિશ્વાસ ન કરવો; કારણકે કોઈસમય મિત્રપણ પ્રતિકૂળ થતાં, ક્રોધ કરી આપણી સર્વ છાની વાત પ્રગટ કરે છે.

મનસા ચિન્તિતં કાર્ય્યં વાચા નૈવ પ્રકાશયેત્ ॥

મંત્રેણ રક્ષયેદ્દૃઢં કાર્ય્યં ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૭ ॥

મનમાં ચિંતવન કરેલું કામ, વાણીથી કાઢીને જણાવી દેવું નહીં, પરંતુ તે છાનુંજ રાખવું; અને ગુપ્તપણે તે કાર્ય કરી લેવું.

કષ્ટઞ્ચ खलु मूर्खत्वं कष्टञ्च खलु यौवनम् ॥

कष्टात् कष्टतरञ्चैव परगेहनिवासनम् ॥ ૮ ॥

મૂર્ખતા એ મનુષ્યને દુઃખ દેવા વાળી છે, અને યુવાવસ્થા પણ અનેક પ્રકારની ઉદ્વેગતાઈને પ્રગટ કરી દુઃખ દેવાવાળી છે, પરંતુ તેના કરતાં પારકે ઘેર નિવાસ કરી દુઃખા ખાવા એ અત્યંત દુઃખરૂપ છે.

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ॥

साधवो नहि सर्वत्र चंदनं न वने वने ॥ ૯ ॥

સર્વ પર્વતોમાં કંઈ રત્ન ઉત્પન્ન થતાં નથી, પ્રત્યેક હાથીના કુંભ સ્થળમાં કંઈ મોતી પાકતાં નથી, તેમજ સાધુપુરુષો કંઈ સર્વત્ર મળતા નથી; અને વન વન પ્રતિ કંઈ ચંદન પાકતું નથી. અર્થાત્ આવી અમૂલ્ય વસ્તુ કોઈ સ્થળેજ થાય છે.

पुत्राश्च विविधैः शीलैर्नियोज्याः सततं बुधैः ॥

नीतिज्ञाः शीलसंपन्ना भवन्ति कुलपूजिताः ॥ ૧૦ ॥

સુજ્ઞ જનોએ પોતાના પુત્રોને અનેક પ્રકારના શીળવાન કરવાને સત્સંગતિમાં લગાડવા, કારણકે તેઓ નીતિ નિપુણ તથા શીળ સંપન્ન થવાથી કુળમાં પૂજવા લાયક થાય છે.

माता रिपुः पिता शत्रुर्बालीयेन न पाठ्यते ॥

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ ૧૧ ॥

જે માતા પોતાના બાળકને ભણાવવાની ઇચ્છા રાખતી નથી તે શત્રુ સમાન છે, તથા જે પિતા પોતાના બાળકને ભણાવવાને યત્ન કરતો નથી તે વૈરી જેવો છે, કેમકે હંસના સભામાં જેમ બગલો ન શોભે તેમ સભામાં તેવો બાલક શોભતો નથી.

લાલનાદ્વહ્વો દોષા સ્તાહનાદ્વહ્વો ગુણાઃ ॥

તસ્માત્ પુત્રશ્ચશિષ્યઞ્ચ તાડયેન્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૧૨ ॥

લાડ લડાવવાથી ધણા અવગુણ છે, અને શિક્ષા કરવાથી ધણા ગુણોછે, માટે સુજ્ઞ હિતેચ્છુ પુરૂષોએ પોતાના પુત્ર તથા શિષ્યોને લાડ ન લડાવતાં સદ્ગુણી કરવાને શિક્ષા કરવી.

શ્લોકેન વા તદર્દ્ધેન તદર્દ્ધાર્દ્ધાક્ષરેણ વા ॥

અર્ધધ્યં દિવસં કુર્યદ્દિનાધ્યયનકર્મભિઃ ॥ ૧૩ ॥

એક શ્લોક અર્ધો શ્લોક અથવા તેનો અર્ધ કે એક અક્ષરનો પણ અભ્યાસ કરી પ્રત્યેક દિવસ, દાન અધ્યયનાદિ સત્કર્મથી સદ્ગ કરવો; પણ વાંઝીઓ એટલે નકામો ડાઘ દિવસ જવા દેવો નહીં.

કાન્તાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનો રણસ્ય શેષઃ કુનૃપ-

સ્ય સેવા ॥ દરિદ્રભાવો વિષમા સમા ચ વિનાશિ

મેતે પ્રદહન્તિ કાયમ્ ॥ ૧૪ ॥

સારી સ્ત્રીનો વિયોગ, પોતાનાં મનુષ્યોએ કરેલું અપમાન સંગ્રામમાં જીવતો રહેલો શત્રુ, દુર્ગુણી રાજાની સેવા, દરિદ્રતા, અને અવિવેકીપુરૂષોનો સમાજ; આટલાં વાનાં અગ્નિ વિના પણ શરીરને બાળે છે.

નદીતીરે ચ યે વૃક્ષાઃ પરમેહેષુ કામિની ॥

મન્ત્રિહીનાશ્ચ રાજાનઃ શીઘ્રં નશ્યન્ત્યસંશયમ્ ॥ ૧૫ ॥

નદીને કિનારે ઉગેલાં વૃક્ષો, પર ધરમાં જનાર યુવાન સ્ત્રી, અને પ્રધાન રહિત રાજાઓ તત્કાળ નાશ પામે છે; એમાં સંશય નથી.

બલં વિદ્યા ચ વિપ્રાણાં રાજ્ઞાં સૈન્યબલં તથા ॥

બલં વિત્તઞ્ચ વૈશ્યાનાં શૂદ્રાણાઞ્ચ કનિષ્ઠિકા ॥ ૧૬ ॥

પ્રાક્ષણોનું સામર્થ્ય વિદ્યા છે, રાજાઓનું બળ સૈન્ય છે, વૈશ્યનું બળ લક્ષ્મી છે, તથા શૂદ્રનું બળ સેવા છે.

નિર્ધનં પુરુષં વેશ્યા પ્રજા ભગ્નન્નૃપન્ત્યજેત્ ॥

સ્વર્ગા વીતફલં વૃક્ષં ભુક્ત્વા ચાભ્યાગતોઘૃહમ્ ॥ ૧૭ ॥

વેશ્યા, નિર્ધન થયેલા પુરુષને ; પ્રજા, શક્તિહીન રાજાને ; પક્ષી, ફળ રહિત વૃક્ષને ; અને અભ્યાગત, જ્યાં ભોજન કર્યું હોય તે ઘરને છોડીદે છે.

ગૃહીત્વા દક્ષિણાં વિપ્રાઃ સજન્તિ યજમાનકમ્ ॥

પ્રાપ્તવિદ્યા ગુરું શિષ્યા દગ્ધારણ્યં મૃગાસ્તથા ॥ ૧૮ ॥

પ્રાક્ષણો દક્ષિણા લીધા પછી યજમાનનો ત્યાગ કરેછે, વિદ્યા ભણીને શિષ્યો ગુરુનો ત્યાગ કરેછે, અને બળી ગયેલાં વનનો મૃગો ત્યાગ કરેછે.

દુરાચારી ચ દુર્દૃષ્ટિર્દુરાવાસી ચ દુર્જનઃ ॥

યન્મૈત્રી ક્રિયતે પુમ્ભિર્નરઃ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

દુરાચરણી, પાપની દૃષ્ટિ વાળો, દુર્ગુણના સ્થાનમાં વસનાર, અને જાતે દુષ્ટજન એવો પુરુષ; જેની સાથે મૈત્રી કરેછે તે મનુષ્ય તત્કાળ નાશ પામે છે.

સમાને શોભતે પ્રીતીરાજ્ઞિ સેવા ચ શોભતે ॥

વાણિજ્યં વ્યવહારેષુ સ્ત્રી દિવ્યા શોભતે ગૃહે ॥ ૨૦ ॥

સમાન જનોની સાથે પ્રીતિ શોભેછે, રાજાની સેવા કરવી શોભેછે, વ્યવહારમાં વાણીઆઈ શોભેછે, અને ઘરમાં સુંદર સ્ત્રી શોભે છે.

इति वृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

કસ્ય દોષઃ કુલે નાસ્તિ વ્યાધિના કોનપીઢિતઃ ॥

વ્યસનં કેન ન પ્રાપ્તં કસ્ય સૌખ્યં નિરન્તરં ॥ ૧ ॥

કોનું કુળ દોષ રહિત છે? રોગની પીડા રહિત કોણ છે ?
સંકટ કોને પ્રાપ્ત નથી થતું? અને નિરંતર સુખ કોને રહે છે ?
અર્થાત્ દોષ વ્યાધિને સંકટથી મુક્ત કોઈ નથી.

આચારઃ કુલમાख्याતિ દેશમાख्याતિ ભાષણમ્ ॥

સંભ્રમઃ સ્નેહમાख्याતિ વપુરાख्याતિ ભોજનમ્ ॥ ૨ ॥

આચાર ઉપરથી સ્નેહની ખબર પડે છે; ભાષણ ઉપરથી
દેશની ખબર પડે છે, આદર ઉપરથી સ્નેહની ખબર પડે છે;
અને શરીર ઉપરથી ભોજન માલુમ પડે છે.

મુકુલે યોજયેત્ કન્યાં પુત્રમ્બિદ્યાસુ યોજયેત્ ॥

વ્યસને યોજયેચ્છત્રું મિત્રં ધર્મેણ યોજયેત્ ॥ ૩ ॥

કન્યા સારા કુળવાનને દેવી, પુત્રને વિદ્યા વિજ્ઞાનમાં
જોડવો, શત્રુને દુઃખ થાય તેવા સંયોગમાં જોડવો અને મિ-
ત્રને ધર્મોપદેશમાં લગાડવો.

દુર્જનસ્ય ચ સર્પસ્ય વરં સર્પોનદુર્જનઃ ॥

સર્પો દંશતિ કાલેન દુર્જનસ્તુ પદે પદે ॥ ૪ ॥

દુર્જન અને સાપ એ એમાંથી દુર્જન કરતાં સાપ શ્રેષ્ઠ છે,
ઝરણુકે સાપતો કોઈ સમયેજ કરડે છે, પણ દુર્જનનો પો-
તાનાં ફૂર વચનોથી પગલે પગલે મર્મચ્છેદ કરે છે.

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् ॥

આદિમધ્યાવસાનેષુ ન ત્યજન્તિ ચ તે નૃપમ્ ॥ ૬ ॥

રાજા લોકો કુળવાન પુરૂષોને પોતાની પાસે એટલા સા-
રૂજ રાખે છે કે, પોતાની આદિ એટલે ઉત્પત્ત, મધ્ય એટલે
સાધારણ, અને અંત એટલે પડતી સ્થિતિમાં; તેઓ ત્યાગ
કરી છોડી ન જતાં સર્વદા સહાયભૂત થઈ રહે.

प्रलये भिन्नमर्यादा भवन्ति किल सागराः ॥

સાગરા ભેદમિચ્છંતિ પ્રલયેऽપિ ન સાધવઃ ॥ ૬ ॥

સમુદ્રો પ્રલય કાળમાં પોતાની મર્યાદા મૂકી દેછે, અને
ભેદની ધમ્મણ પણ રાખે છે. પરંતુ મહાત્મા પુરૂષો તો પ્ર-
લયકાળમાં પણ પોતાનાં સુલક્ષણો છોડી ભેદદૃષ્ટિ કરતા નથી;
એટલી તેમનામાં ગંભીરતા અધિક છે.

मूर्खस्तु परिहर्तव्यः प्रत्यक्षोद्विपदः पशुः ॥

ભિચરે વાક્યશલ્યેન અદૃશં કંટકોયથા ॥ ૭ ॥

મૂર્ખ મનુષ્યનો સમાગમ ન કરતાં ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે,
કારણકે દેખવામાં તે મનુષ્યાકૃતિ ભાસે છે પણ તે સાક્ષાત્
બે પગવાલાં પશુ સરખો છે અને અંધ મનુષ્યને કાંટો જમ
દુઃખ દે છે, તેમ તે પોતાનાં વચનરૂપ આણીથી સજ્જનોનાં
હૃદયને ભેદે છે.

रूपयौवनसंपन्ना विशालकुलसंभवाः ॥

વિદ્યાહીના ન શોભન્તે નિર્ગંધા इव किंशुकाः ॥ ૮ ॥

સુંદર રૂપને યુવાવસ્થાથી યુક્ત હોય, સારા કુળમાં ઉત્પન્ન
થયેલા હોય, પણ વિદ્યારહિત હોય તો મનુષ્ય શોભા પા-

મતા નથી, જેમ ખાખરાનાં પુષ્પ દેખવામાં ઘણાં સુંદર છતાં સુગંધ રહિત હોવાથી શોભા પામતાં નથી.

કોકિલાનાં સ્વરોરૂપં સ્ત્રીણાં રૂપં પતિવ્રતમ્ ॥

વિદ્યારૂપં કુરૂપાણાં ક્ષમા રૂપં તપસ્વિનામ્ ॥ ૯ ॥

કોયલનું રૂપ પોતાનો સુંદર સ્વર છે. સ્ત્રીનું રૂપ પતિવ્રતાપણું છે. રૂપ રહિત મનુષ્યમાં સદ્વિદ્યા એ રૂપ છે. અને તપસ્વિ પુરુષોનું ક્ષમા એ રૂપ છે.

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્ ॥

ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥ ૧૦ ॥

આખા કુળનું સંરક્ષણ થતું હોય ને એક જણનો ત્યાગ કરવો પડતો હોય તો તેમ કરવું, ગામનું સંરક્ષણ કરવાને વાસ્તે કુળનો ત્યાગ કરવો, દેશનું સંરક્ષણ થતું હોય તો ગામનો ત્યાગ કરવો અને પોતાના દેહનું સંરક્ષણ થતું હોય તો સમગ્ર પૃથ્વીનો એટલે સર્વ વસ્તુનો પણ ત્યાગ કરવો.

ઉદ્યોગે નાસ્તિ દારિદ્ર્યં જપતોનાસ્તિ પાતકમ્ ॥

મૌને ચ કલહોનાસ્તિ નાસ્તિ જાગરિતે મયમ્ ॥ ૧૧ ॥

ઉદ્યોગ કરવાથી દરિદ્રતા નાશ પામે છે, પરમાત્માના નામનું ભજન કરવાથી પાપ નાશ પામે છે, મુનિવ્રત ધારણ કરવાથી એટલે યથાર્થ બોલવાથી કામની સાથે કલહ થતો નથી, અને નિરંતર જગૃત રહેવાથી ભય આવતો નથી.

અતિરૂપેણ વૈ સીતા અતિગર્વેણ રાવણઃ ॥

અતિદાનાદ્વાલિર્બદ્ધો જ્ઞાતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૧૨ ॥

અતિ રૂપને લીધે સીતાને રાવણ હરી ગયો, રાવણે અતિ ગર્વ રાખ્યો તેથી રામચંદ્રના હાથથી તે મૃત્યુ પામ્યો, દાન

ની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી ખળિરાબ્જયેં વામનજીને દાન દીધું તેથી બંધન પામ્યો, માટે સમજી મનુષ્યે સર્વ સ્થળે અતિ પણાનો ત્યાગ કરવો.

કોહિમારઃ સમર્થાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ ॥

કોવિદેશઃ સુવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥ ૧૩ ॥

સમર્થ પુરૂષને કઈ વસ્તુ ભારેછે? ઉદ્યોગી પુરૂષને શું દૂરછે? સદ્વિધાયુક્ત પુરૂષને કયો પર દેશ છે? અને પ્રિય વચન બોલનારને શત્રુ ડાણ છે? અર્થાત્ સમર્થને સર્વ વસ્તુ સુલભ છે, ઉદ્યોગીને સર્વ સ્થાનને સર્વ વસ્તુ પાસેજ છે, વિદ્વાનને પરદેશ પણ સ્વદેશ સમાન છે, અને પ્રિય બોલનારને કાઈ શત્રુ થતો નથી.

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન સુગંધિના ॥

વાસિતં તદ્દનં સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૧૪ ॥

જમ પુષ્પથી યુક્ત, અને સુગંધવાન, એક પણ સાઈં વૃક્ષ હોય; તેથી સર્વ વન સુગંધ યુક્ત થઈ શોભેછે; તેમ સદ્ગુણી સુપુત્ર, કુળમાં એક પણ ઉત્પન્ન થાય તો તેથી સમગ્ર કુળ શોભા પામે છે.

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વન્હિના ॥

દહ્યતે તદ્દનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૧૫ ॥

જમ એક સુકું ઝાડ અગ્નિથી સળગતાં આપું વન ખળી-બળ્ય છે. તેમ કુળમાં એક પણ કુપુત્ર ઉત્પન્ન થતાં સમગ્ર કુળ સંતાપ પામે છે.

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ॥

आह्लादितं कुलं सर्वं यथा चंद्रेण शर्वरी ॥ १६ ॥

જેમ પૂર્ણચંદ્રના ઉદયથી રાત્રિ શોભે છે, તેમ એક પણુ વિદ્વાન સુલક્ષણુ વાળો સત્પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી, બધું કુળ આનંદયુક્ત થાય છે.

किंजातैर्बहुभिः पुत्रैः शोकसंतापकारकैः ॥

वरमेकः कुलालंबी यत्र विश्राम्यते कुलम् ॥ १७ ॥

શોક અને સંતાપ ઉત્પન્ન કરાવે તેવા ઘણા પુત્રો ઉત્પન્ન થવાથી શો લાભ છે? અર્થાત્ કંઈ નથી પરંતુ તેના કરતાં કુળને આશ્રય આપનાર એક પુત્ર પણુ શ્રેષ્ઠ છે કે જનાથી કુળને વિશ્રાંતિ મળે છે.

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ॥

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रे मित्रत्वमाचरेत् ॥ १८ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષ લગણુ રમાડવો. અને ત્યારપછી દશ વર્ષ સુધી શિક્ષા કરી, સદ્વિદ્યા અને સદ્ગુણનો માર્ગ બતાવવો અને સોલસા વર્ષથી મિત્રની પેઠે સારી શિખામણુ દેધ સુધારવો.

उपसर्गेऽन्यचक्रे च दुर्भिक्षे च भयावहे ॥

असाधुजनसंपर्के यः पलायेत् सजीवति ॥ १९ ॥

શિખાદિના ઉપદ્રવના સમયમાં, શત્રુનું સૈન્ય આવી પરાભવ કરે ત્યારે, ભયંકર દુષ્કાળના સમયમાં, અને ખળ પુરુષોના સંગથી ભય પામી જે દૂર ખસે છે તેજ જીવે છે; અર્થાત્ સુખી થાય છે.

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ યસ્યૈકોઽપિ ન વિદ્યતે ॥

જન્મજન્મનિ મર્સેષુ મરણં તસ્ય કેવલમ્ ॥ ૨૦ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થમાંથી જણે એકપણ સંપાદન ન કર્યો તેનું મનુષ્યોમાં જન્મ થવાનું ફલ મૃત્યુજ છે; અર્થાત્ તેનું જીવતર વૃથાજે.

મૂર્ખા યત્ર ન પૂજ્યંતે ધાન્યં યત્ર સુસાઙ્ગિતમ્ ॥

દંપત્યોઃ કલહોનાસ્તિ તત્ર શ્રીઃ સ્વયમાગતા ॥ ૨૧ ॥

જે સ્થાનમાં મૂર્ખજનો માન પામતા નથી, જ્યાં અત્રનો સંગ્રહ કરવામાં આવેજે, અને જ્યાં સ્ત્રીપુરુષો કલહવાલાં નથી, ત્યાં લક્ષ્મી પોતાની મેળે આવી વાસ કરેજે.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ૩ ॥

આયુઃ કર્મ ચ વિત્તઙ્ગવિદ્યા નિધનમેવ ચ ॥

પંચૈતાનિ હિ સૃજ્યન્તે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ ॥ ૧ ॥

આવરદા, કર્મ, દ્રવ્ય, વિદ્યા, અને મૃત્યુ; એ પાંચ વાનાં જ્યારે જીવાત્મા માતાના ગર્ભમાં હોય ત્યારેજ પરમેશ્વર નિર્માણ કરેજે.

સાધુભ્યસ્તુ નિવર્તંતે પુત્રમિત્રાણિ વાંધવાઃ ॥

યે ચ તૈઃ મહાગંતારસ્તદ્ધર્માત્મકૃતં કુલમ્ ॥ ૨ ॥

સાધુ જનોથી જેના પુત્રો, મિત્રો, અને ભાઈઓ છુટા પડે- છે, અને જે તેની સાથે જાયછે તેના પુણ્ય પ્રતાપથી તેનું (જનારનું) કુળ, સુકૃત રૂપ થઈ જાય છે.

દર્શનધ્યાનસંસ્પર્શે મત્સી કૂર્મી ચ પક્ષિણી ॥

શિશું પાલયતે નિત્યં તથા સજ્જનસંગતિઃ ॥ ૩ ॥

જમ માછલી, કાચળી, અને પક્ષિણી, એ દર્શન, ધ્યાન, અને સ્પર્શથી; પોતાનાં બચ્ચાંઓનું સર્વદા પાલન કરે છે, તેમ સજ્જનની સંગતિ પણ પોતાના સંગમાં રહેનારનું સર્વદા જ્ઞાન, વિવેક વિનયના સદ્બોધથી પાળન કરે છે.

યાવત્ સ્વસ્થોહ્યયં દેહો યાવન્મૃત્યુશ્ચ દૂરતઃ ॥

તાવદાત્મહિતં કુર્યાત્ પ્રાણાંતે કિં કરિષ્યતિ ॥ ૪ ॥

જ્યાં લગણુ આ દેહ નીરોગી છે, જ્યાં લગણુ મૃત્યુ દૂર છે, ત્યાંસુધીમાં પોતાના આત્માના કલ્યાણુસાર સત્કર્માદિ કરી લેવું યોગ્ય છે, કેમકે પછી પ્રાણુ જવાની છેલી વખતે કંઈ પણ બની શકશે નહીં.

કામધેનુગુણા વિદ્યા હ્યકાલે ફલદાયિની ॥

પ્રવાસે માતૃસદૃશી વિદ્યા ગુપ્તધનં સ્મૃતમ્ ॥ ૫ ॥

વિદ્યા કામધેનુની પેઠે ઇચ્છિત ક્ષણને આપે તેવા ગુણુ વાલી છે. તે વગર સમયે પણ મનવાંચ્છિત ફલ આપે છે, પ્રવાસમાં માતાની પેઠે હિત કરવાવાળી છે, માટેજ વિદ્વાન મનુષ્યો તેને ગુપ્ત ધન કહે છે.

एकोऽपि गुणवान् पुत्रो निर्गुणैश्च शतैर्वरः ॥

एकश्चन्द्रस्तमोहान्ति न च ताराः सहस्रशः ॥ ६ ॥

સેંકડો ગુણુરહિત પુત્રો કરતાં ગુણુવાન એક પુત્ર પણ શ્રેષ્ઠ છે, જમ હજારો તારાના તેજનો સમુદાય અંધકારને દૂર કરી શકતો નથી પણ એકલો ચંદ્રમા પોતાના પ્રકાશથી સર્વ અંધકારને દૂર કરે છે.

મૂર્ખશ્ચિરાયુર્જાતોઽપિ તસ્માજ્ઞાતમૃતોવરઃ ॥

મૃતઃ સચાલ્પદુઃસ્વાય યાવજ્જીવં જડોદહેત્ ॥ ૭ ॥

મૂર્ખ જન્મીને ચિરાયુ થયા કરતાં ઉત્પન્ન થઈ મૃત્યુ પામે તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે જન્મીને તત્કાળ મૃત્યુ પામવાથી તેજ સમય અદ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જો જીવતો રહ્યો તો જ્યાં લગણ જીવીએ ત્યાં લગણ તે મનને સંતાપ કરે છે.

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા કુભોજનં ક્રોધમુખી ચ માર્યા ॥

પુત્રશ્ચ મૂર્ખોવિધવા ચકન્યા વિનાગ્નિનાષદ્ પ્રદહંતિ કાયમ્ ॥૮॥

નહારા ગામમાં નિવાસ, નીચ કુલના મનુષ્યની સેવા, નહાઈ ભોજન, ક્રોધ મુખી સ્ત્રી, અભણ પુત્રો અને વિધવા પુત્રી; એ છ વાનાં અગ્નિ વિના પણ શરીરને દાહ કરવાવાળાં છે.

किं तया क्रियते धेन्वा या न दोग्ध्री न गुर्विणी ॥

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन योन विद्वान्न भक्तिमान् ॥ ९ ॥

જે ગાય દૂધ પણ દેતી નથી તેમ ગર્ભવતી પણ થતી નથી તેથી શો લાભ છે? તેમજ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય પણ વિદ્વાન કે ભક્તિવાન ન થાય તો તેથી શો લાભ? અર્થાત્ તેવા પુત્ર કરતાં ન ઉત્પન્ન થાય તે શ્રેષ્ઠ છે.

संसारतापदग्धानां त्रयोविश्रांतिहेतवः ॥

अपत्यं च कलत्रं च सतां संगतिरेव च ॥ १० ॥

સંસારના તાપથી બળતાં મનુષ્યોને બાળક, સારી સ્ત્રી, અને સત્પુરુષોનો સમાગમ, એ ત્રણ વાનાંજ વિશ્રાંતિનાં કારણો છે.

સકૃજ્જલ્પંતિ રાજાનઃ સકૃજ્જલ્પન્તિ પંડિતાઃ ॥

સકૃત્કન્યાઃ પ્રદીયન્તે ત્રીણ્યેતાનિ સકૃત્સકૃત્ ॥ ૧૧ ॥

સુજ્ઞ રાજાઓ એકજ વાર આજ્ઞા કરે છે. વિદ્રજ્ઞનો પણ એકજ વાર બોલે છે, તેમજ કન્યાદાન પણ એકજ વાર દેવાય છે. મતલબ કે રાજાની આજ્ઞા પંડિતનું બોલવું, તથા કન્યાનું દાન; એ ત્રણ વાત એકજ વાર થાય છે, પણ વારે વારે નહીં.

एकाकिना तपोद्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः ॥

चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पंचभिर्बहुभरिणम् ॥ ૧૨ ॥

એકલાં રહી તપ કરવું, બે જણ મળી બોલવું, ત્રણ જણ મળી ગાયન કરવું, ચાર જણ મળી પ્રવાસ કરવો, પાંચ જણ મળી ખેતી કરવી, અને ઘણા જણ એકઠા મળી સંગ્રામ કરવો; એ વધારે અતુદ્દાન પડે છે.

सा भार्या या शुचिर्दक्षा सा भार्या या पतिव्रता ॥

सा भार्या या पतिप्रीता सा भार्या सत्यवादिनी ॥ ૧૩ ॥

ભાર્યા તેજ કે જે પવિત્રતાવાળી ને ચતુર છે, ભાર્યા તેજ કે જે પતિવ્રત પાળનારી છે, ભાર્યા તેજ કે જે પતિને પ્રિય છે, અને ભાર્યા તેજ કે જે સત્ય બોલનારી છે. અર્થાત્ તેવીજ ભાર્યા એટલે સ્ત્રી દાન, માન, અને પાલન યોષણ કરવા યોગ્ય છે.

अपुत्रस्य गृहं शून्यं दिशः शून्यास्त्वबांधवाः ॥

मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्या दारिद्र्यता ॥ ૧૪ ॥

અપુત્રનું ઘર સૂનું લાગે છે, અંધુવિના દિશા સૂની લાગે છે, મૂર્ખ પુરુષનું હૃદય સૂનું હોય છે, અને દરિદ્રતા સર્વ કરતાં

સૂની છે, અર્થાત્ પુત્ર વગર ધર, ભાઈઓ વિના સર્વ દિશા, મૂર્ખનું અંતઃકરણ, અને દરિદ્રતા શોભતાં નથી.

અનભ્યાસે વિષં શાસ્ત્રમજીર્ણે ભોજનં વિષમ્ ॥

દરિદ્રસ્ય વિષં ગોષ્ઠી વૃદ્ધસ્ય તરુણી વિષમ્ ॥ ૧૬ ॥

અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર વિષરૂપ થાય છે, અજીર્ણમાં ભોજન વિષરૂપ છે. દરિદ્રીને સભા વિષરૂપ લાગે છે, અને વૃદ્ધ પુરુષને યુવાન સ્ત્રી વિષરૂપ લાગે છે.

સજેદ્ગર્મ દયાહીનં વિદ્યાહીનં ગુરું સજેત્ ॥

સજેત્ક્રોધમુર્ખીં માર્યાં નિઃસ્નેહાન્બાંધવાંસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૭ ॥

દયા રહિત ધર્મનો ત્યાગ કરવો, વિદ્યા રહિત ગુરુનો ત્યાગ કરવો, ક્રોધયુક્ત મુખવાળી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો, અને સ્નેહ રહિત બાંધવાનો ત્યાગ કરવો.

અધ્વા જરા મનુષ્યાણાં વાજિનાં બંધનં જરા ॥

અમૈથુનં જરા સ્ત્રીણાં વસ્ત્રાણામાતપો જરા ॥ ૧૭ ॥

મનુષ્યોને ઘણો પંથ કરવાથી જરાવસ્થા વેહેલી આવે છે, ઘોડાઓને એક ઠેકાણે બાંધી રાખવાથી ઘડપણ આવે છે, પુરુષ વિના સ્ત્રીને ઘડપણ વેહેલું આવે છે, અને લૂગડાંને, તડકામાં રાખવાથી જીર્ણતા વેહેલી આવે છે.

કઃ કાલઃ કાનિ મિત્રાણિ કોદેશઃ કૌં વ્યયાગમૌ ॥

કસ્યાહં કા ચ મે શક્તિરિતિ ચિંત્યં મુહુર્મહુઃ ॥ ૧૮ ॥

હાલ સમય અનુકૂલ છે કે પ્રતિકૂલ છે? મારા મિત્ર કોણ છે? દેશ કયો છે? ઉપજ ખરચ શો થશે? હું કોનો પુત્ર છું?

મારી શક્તિ કટલી છે? એમ સુજ્ઞ પુરુષે પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે વારંવાર વિચારવું.

અગ્નિર્દેવોદ્વિજાતીનાં મુનીનાં હૃદિ દૈવતમ્
પ્રતિમા સ્વલ્પબુદ્ધીનાં સર્વત્ર સમદર્શિનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રાણણ, ક્ષત્રિયને વેશ્યનો દેવતા અગ્નિ છે, અર્થાત્ તેણે અગ્નિનું ઉપાસન કરવું, મનન શીળ પુરુષોના હૃદયમાં દેવતા છે અર્થાત્ તેણે તેનું અંતઃકરણમાં ધ્યાન કરવું, અલ્પ બુદ્ધિવાળાં મનુષ્યોનો દેવતા મૂર્તિ છે. અર્થાત્ તેણે મૂર્તિની ઉપાસના કરવી, અને સમદૃષ્ટિવાળા પુરુષનો દેવ સર્વત્ર છે. અર્થાત્ તેણે વ્યાપક પરમાત્માને ભજવો.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ૪

પતિરેવ ગુરુઃ સ્ત્રીણાં સર્વસ્યાભ્યાગતોગુરુઃ ॥

ગુરુરગ્નિર્દ્વિજાતીનાં વર્ણનાં બ્રહ્મણોગુરુઃ ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓનો ગુરુ પતિ છે, સર્વ મનુષ્યોનો અભ્યાગત ગુરુ છે, પ્રાણણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો ગુરુ અગ્નિ છે, તથા સર્વ વર્ણનો ગુરુ પ્રાણણ છે.

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते; निघर्षणच्छेदनतापताडनैः॥

तथा चतुर्भिः पुरुषः परीक्ष्यते; त्यागेन शीलेन गुणेन कर्मणा ॥ ૨ ॥

જેમ ધર્ષણ કરવું, છેદન કરવું, તાપ દેવો તથા ટીપવું, એ ચાર ઉપાયથી સુવર્ણની પરીક્ષા કરાય છે, તેમ ધન દે-

વાનો સ્વભાવ, શીળતા, સારા ગુણો, અને સત્કર્મ એ ચાર ગુણોથી પુરૂષની પરીક્ષા થાય છે.

તાવદ્રયેષુ મેતવ્યં યાવદ્રયમનાગતમ્ ॥

આગતં તુ મયં દૃષ્ટ્વા પ્રહર્તવ્યમશંકયા ॥ ૩ ॥

જ્યાંસુધી ભય પ્રાપ્ત ન થયે હોય, ત્યાંસુધી તેનાથી ખીતા રહેવું, પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા ભયને જોઈને, નિર્ભયપણે તત્કાળ ટાળવાનો યત્ન કરવો.

एकोदरसमुद्भूता एकनक्षत्रजातकाः ॥

न भवतिसमा शीले यथा बादरकंटकाः ॥ ૪ ॥

એકજ માના પેટમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો હોય, અને એકજ નક્ષત્રમાં જન્મ્યા હોય તોપણ સમાન શીળવાળા થતા નથી. જેમ બોરડીના ઝાડ ઉપર કાંટા પણ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બોર પણ થાય છે. પણ એ બેમાં વિલક્ષણતા કેટલી છે ?

निःस्पृहोनाधिकारी स्यान्नाकामो मण्डनप्रियः ॥

नाविदग्धः प्रियं व्रूयात् स्पष्टवक्ता न वञ्चकः ॥ ૫ ॥

જેને કોઈ વિષયની વાંછા નથી તે કોઈ અધિકાર મેળવવા નહીં ઈચ્છે, જે કામી પુરૂષ નથી તે વસાહતરણથી શરીરની શોભા કરવામાં પ્રીતિ નહીં કરે, અચતુર પુરૂષ પ્રિય બોલી નહીં શકે, અને સ્પષ્ટ વક્તા કદી ઠગારો નહીં હોય.

मूर्खाणां पण्डिताद्वेष्या अधनानां महाधनाः ॥

पराङ्मनाः कुलस्त्रीणां सुभगानां च दुर्भगाः ॥ ૬ ॥

મૂર્ખજનો પંડિતનો દ્વેષ કરે છે, દરિદ્રી ધનવાનનો દ્વેષ કરે છે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રી કુળવાન સ્ત્રીનો દ્વેષ કરે છે,

અને વિધવા સ્ત્રીઓ સધવાનો દ્વેષ કરે છે. મતલબ કે મૂર્ખ, દરિદ્રી વ્યભિચારિણી, અને વિધવા સ્ત્રીઓ પોતાની અજ્ઞાનતાને લીધે, વિદ્વાન, ધનવાન, કુળવાન સ્ત્રી, અને સધવાને બેધ ધર્ષાથી બળે છે.

આલસ્યોપહતા વિદ્યા પરહસ્તગતં ધનમ્ ॥

અલ્પબીજં હતં ક્ષેત્રં હતં સૈન્યમનાયકમ્ ॥ ૭ ॥

આળસ રાખવાથી વિદ્યા નાશ પામે છે, પારકા હાથમાં સોંપેલું દ્રવ્ય નાશ પામે છે, થોડું બીજ વાવવાથી ક્ષેત્ર નકામું બન્ય છે, અને નાયક વગર સૈન્યનો નાશ થાય છે.

અભ્યાસાદ્યાર્યતે વિદ્યા કુલં શીલેન ધાર્યતે ॥

ગુણેન જ્ઞાયતે ત્વાર્યઃ કોપોનેત્રેણ ગમ્યતે ॥ ૮ ॥

અભ્યાસથી વિદ્યા ટકી રહે છે, શીળતાથી કુળની આબરૂ જળવાય છે, ગુણથી આર્યતા જણાય છે, અને નેત્રથી કાપની પરીક્ષા થાય છે.

વિત્તેન રક્ષયતે ધર્મો વિદ્યા યોગેન રક્ષયતે ॥

મૃદુના રક્ષયતે ભૂપઃ સત્તિશ્ચિયા રક્ષયતે ગૃહમ્ ॥ ૯ ॥

ધનથી ધર્મનું રક્ષણ થાય છે, યમ, નિયમ, વગેરે ઉપાયથી જ્ઞાનનું રક્ષણ થાય છે, કામજનતાથી રાજની રક્ષા થાય છે, અને સદ્ગુણી સ્ત્રીથી ધરનું રક્ષણ થાય છે.

અન્યથા વેદપાંડિત્યં શાસ્ત્રમાચારમન્યથા ॥

અન્યથા યદ્વદન શાંતં લોકાઃ ક્લિદ્યંતિ ચાન્યથા ॥ ૧૦ ॥

વેદની ખોટી પંડિતાઇ પ્રકાશ કરવાવાળા, શાસ્ત્ર અને તેમાં કહેલા આચારને ખૂદી રીતે કહેવાવાળા, અને શાંત પુરુષને

અશાંત કેહેવાવાળા જે લોકો તે વ્યર્થ ક્લેશ વેઠે છે. અર્થાત્ તેમ કરવાથી તેને કશું ફળ મળતું નથી.

દારિદ્ર્યનાશનં દાનં શીલં દુર્ગતિનાશનમ્ ॥

અજ્ઞાનનાશિની પ્રજ્ઞા ભાવના મયનાશિની ॥ ૧૧ ॥

દાન દરિદ્રતાનો નાશ કરે છે, સુશીલ રાખવાથી નદારી અવસ્થા ટલે છે, આત્મ વિચારવાળી બુદ્ધિ અવિદ્યાનો નાશ કરે છે, અને ભક્તિ ભયનો નાશ કરે છે.

નાસ્તિ કામસમો વ્યાધિ નાસ્તિ મોહસમો રિપુઃ ॥

નાસ્તિ કોપસમો વન્હિ નાસ્તિ જ્ઞાનાત્પરં સુખમ્ ॥ ૧૨ ॥

કામ સરખી બીજી કોઈ પીડા નથી, મોહ સરખો બીજો કોઈ શત્રુ નથી, ક્રોધ સરખો બીજો કોઈ અગ્નિ નથી, અને જ્ઞાન સમાન બીજું કોઈ પરમ સુખ નથી.

જન્મમૃત્યુ હિ યાત્યેકો મુનક્ત્યેકઃ શુભાશુભમ્ ॥

નરકેષુ પતત્યેકો હ્યેકોયાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

જન્મ અને મરણ એ એકલાજ પુરૂષને થાય છે, શુભ અશુભ કર્મનું સાડું નહાડું ફળ પણ એકલાનેજ લોગવવું પડે છે, નરકમાં એકલોજ પડે છે, અને મોક્ષ પણ એકલાનેજ મળે છે. અર્થાત્ એ વિષયમાં બીજો સહાયક થતો નથી.

તૃણં બ્રહ્મવિદઃ સ્વર્ગસ્તૃણં શૂરસ્ય જીવિતમ્ ॥

જિતાક્ષસ્ય તૃણન્નારી નિઃસ્પૃહસ્ય તૃણં જગત્ ॥ ૧૪ ॥

બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ સ્વર્ગને તૃણ સમાન તુચ્છ ગણે છે, શૂર વીર પુરૂષો પોતાના જીવતરને તૃણ સરખું ગણે છે, ઈન્દ્રિય-

જીત પુરૂષ સ્ત્રીને તૃણ સમાન નિર્માલ્ય ગણે છે, અને ઈચ્છા રહિત પુરૂષો જગતને તૃણ સમાન ગણે છે.

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસેષુ માર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ ॥

વ્યાધિતસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મોમિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ ૧૬ ॥

પરદેશમાં વિચરનારને વિદ્યા મિત્રની પેઠે સહાય કરે છે, ઘરમાં સારી સ્ત્રી મિત્રની પેઠે સહાય કરે છે, રોગવાનને ઔષધિ મિત્રની પેઠે સુખ કરે છે અને મૃત્યુ પામનારને સંપાદન કરેલો ધર્મ મિત્રરૂપ થઈ સહાય કરે છે.

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તેષુ ભોજનમ્ ॥

વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ વૃથા દીપોદિવાપિ ચ ॥ ૧૭ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થાય તે નિર્રથક છે, તૃપ્ત થયેલાને ભોજન નિર્રથક છે, ધનવાન પુરૂષને ધન આપવું નિર્રથક છે અને દિવસે અજવાલા સાડું દિવો કરવો તે પણ નકામો છે. અર્થાત્ તેમ થવાથી કંઈ ફલ ઉત્પન્ન થતું નથી.

નાસ્તિ મેઘસમં તોયં નાસ્તિ ચાત્મસમં બલમ્ ॥

નાસ્તિ ચક્ષુઃસમં તેજોનાસ્તિ ધાન્યસમં પ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

મેઘના જળ સમાન ખીજું કોઈ જળ નથી, પોતાના પરાક્રમ સરખું કોઈનું પરાક્રમ નથી, નેત્રના તેજ સમાન ખીજું કોઈ તેજ નથી, અને અન્ન સમાન ખીજો કોઈ પદાર્થ પ્રિય નથી.

અધના ધનમિચ્છંતિ વાચં ચૈવ ચતુષ્પદાઃ ॥

માનવાઃ સ્વર્ગમિચ્છંતિ મોક્ષમિચ્છંતિ દેવતાઃ ॥ ૧૮ ॥

નિર્ધન પુરૂષો ધનની ઇચ્છા રાખે છે, પશુઓ વાણીને

ધરુ છે છે, મનુષ્યો સ્વર્ગની ધરુ રાખે છે, અને સ્વર્ગવાસી દેવો મોક્ષ મેળવવા ધરુ છે છે.

સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી સત્યેન તપતે રવિઃ ॥

સત્યેન વાતિ વાયુશ્ચ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

સત્યથી પૃથ્વી સ્થિર છે, સત્યથી સૂર્ય સર્વત્ર પ્રકાશ કરે છે, સત્યથી વાયુ વાય છે, અને સત્યથીજ સર્વ પદાર્થ પોતાને સ્થાનકે સ્થિર રહેલા છે.

ચલા લક્ષ્મીશ્ચલાઃ પ્રાણાશ્ચલે જીવિતમંદિરે ॥

ચલાચલે ચ સંસારે ધર્મણ્કોહિ નિશ્ચલઃ ॥ ૨૦ ॥

લક્ષ્મી નાશવંત છે, પ્રાણ નાશવંત છે, અને જીવિત નાશવંત છે, અને ધર પણ નાશવંત છે. માટે નિશ્ચય છે કે આ ચરાચર જગતમાં કોઈ પદાર્થ સ્થિર નથી, માત્ર એક ધર્મજ સ્થિર વસ્તુ છે, તેથી સર્વ પદાર્થમાંથી તૃણા છોડી ધર્મનું સંપાદન કરવા તન, મન, ધનથી પ્રયત્ન કરવો.

નરાણાં નાપિતોધૂર્તઃ પક્ષિણાં ચૈવ વાયસઃ ॥

ચતુષ્પદાં શૃગાલસ્તુ સ્ત્રીણાં ધૂર્તા ચ માલિની ॥ ૨૧ ॥

પુરુષોની જાતમાં સર્વ કરતાં વાળંદ ધૂતારો હોય છે, પક્ષીની જાતમાં કાગડો ધૂતારો હોય છે, ચાર પગવાળાં પશુ-ઓમાં શિયાળ સર્વ કરતાં ધૂતારો હોય છે, અને સર્વ સ્ત્રી જાતમાં માલણ ધૂતારો હોય છે.

જનિતા ચોપનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં પ્રયચ્છતિ ॥

અન્નદાતા ભયત્રાતા પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

ઉત્પન્ન કરનાર, જનોઢ દેનાર, વિદ્યા ભણાવનાર, અન્ન આપનાર એટલે પોષણ કરનાર, અને ભયથી મૂકાવનાર,

એ પાંચ પુરૂષ પિતા ગણાય છે. અર્થાત્ તેને પિતા સમાન ગણી ઉપકાર વાળવો.

રાજપત્ની ગુરોઃ પત્ની મિત્રપત્ની તથૈવ ચ ॥

પત્નીમાતા સ્વમાતાચ પંચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨૩ ॥

રાજની સ્ત્રી, પોતાના ગુરુની સ્ત્રી, મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની સાસુ, અને જન્મ આપનાર માતા એ પાંચને માતા પ્રમાણે ગણી તેની આજ્ઞા માનવી તથા માન દેવું.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

શ્રુત્વા ધર્મં વિજાનાતિ શ્રુત્વા સજતિ દુર્મતિમ્ ॥

શ્રુત્વા જ્ઞાનમવાપ્નોતિ શ્રુત્વા મોક્ષમવાપ્ન્યાત્ ॥ ૧ ॥

મનુષ્ય-શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથીજ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણે છે, અને શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથીજ દુર્યુદ્ધિને છોડી દે છે, શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથીજ આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપને જાણે છે, અને તેથીજ મોક્ષગતિને મેળવે છે.

પક્ષિનાં કાકશ્રાવ્ણડાલઃ પશૂનાં ચૈવ કુક્કટઃ ॥

મુનીનાં પાપશ્રાવ્ણડાલઃ સર્વે ચાવ્ણડાલ નિન્દકઃ ॥ ૨ ॥

પક્ષીઓમાં કાગડો ચાંડાળ સરખો છે, પશુઓમાં કૂતરો ચાંડાળ સરખો છે, મુનિઓમાં પાપી પુરૂષ ચાંડાળ જવો છે, અને નિન્દક પુરૂષ સર્વ જાતિમાં ચાંડાળ છે. અર્થાત્ સર્વ કરતાં અધમ ને દુરાચારી છે.

ભસ્મના શુદ્ધયતે કાંસ્યં તામ્રમમ્લેન શુદ્ધયતે ॥

રજસા શુદ્ધયતે નારી નદી વેગેન શુદ્ધયાતિ ॥ ૩ ॥

કાંસાનાં વાસણુ રાખથી માંજવાથી શુદ્ધ થાય છે, તાંબાનાં વાસણુ ખટાશવાળા પદાર્થથી શુદ્ધ થાય છે, રજસ્વળા થયા પછી સ્ત્રી શુદ્ધતા પામે છે, અને નદી પ્રવાહ ચાલવાથી શુદ્ધ થાય છે.

અમન્ સંપૂજ્યતે રાજા અમન્ સંપૂજ્યતે દ્વિજઃ ॥

અમન્ સંપૂજ્યતે યોગી સ્ત્રી અમંતી વિનશ્યતિ ॥ ૪ ॥

પ્રવાસ કરવાથી રાજા માન મેળવે છે, પ્રવાસ કરવાથી બ્રાહ્મણ સારી રીતે પૂજાય છે, પ્રવાસ કરવાથી યોગી સન્માન અને સેવા મેળવે છે. પણ સ્ત્રી પ્રવાસ કરવાથી વિનાશ પામે છે. અર્થાત્ સ્ત્રી સ્વતંત્રપણે સ્વેચ્છાચારી થવાથી ઘણું દુઃખી થાય છે માટે તેણે તેમ ન કરવું.

યસ્યાર્થસ્તસ્ય મિત્રાણિ યસ્યાર્થસ્તસ્ય બાંધવાઃ ॥

યસ્યાર્થઃ સપુમાન્ લોકે યસ્યાર્થઃ સચ પંડિતઃ ॥ ૫ ॥

જની પાસે ધન છે તેના મિત્રો પણ થવા આવે છે, જની પાસે ધન છે તેને બાંધવો ન હોય તોપણ ધણા જનો બાંધવો થવા આવે છે, જની પાસે ધન છે તે હલકા કુળનો મનુષ્ય હોય તો પણ મોટા પુરુષમાં તેની ગણના થાય છે, અને જની પાસે ધન છે તે મૂર્ખ હોય તો પણ લોકો તેને પંડિતમાં ગણે છે. અર્થાત્ ધનના યોગથીજ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

તાદૃશી જાયતે બુદ્ધિર્વ્યવસાયોઽપિ તાદૃશઃ ॥

મહાયાસ્તાદૃશા એવ યાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥ ૬ ॥

લવિષ્યમાં સાંઝું નહાંઝું બનવાનું હોય તેને અનુસાર પ્રથમથી બુદ્ધિ પણ સારી અથવા નહારી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા ઉપાય પણ તેવાજ જાડે છે. અને સહાયક પણ તેવાજ મળે છે. અર્થાત્ દૈવ ઇચ્છાથી જન્મું આગલ બનવાનું છે તેવા ઉપાયો પ્રથમથીજ મળી આવે છે. માટે દૈવનું કૃત્ય ડોઢ પણ ટાળવાને સમર્થ નથી.

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ॥

કાલઃ સુષ્ટ્વે જાગર્સિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૭ ॥

સર્વ પ્રાણીને કાલજ વૃદ્ધાવસ્થાને પમાડી પરિપક્વ કરે છે, કાલજ પ્રજા માત્રનો નાશ કરે છે, અને સર્વ પ્રાણીનો પ્રલયમાં લય થતાં કાલજ જાગૃત રહે છે. માટે કાલની ગતિ ડોઢથી રોકી શકાતી નથી. અર્થાત્ તે મહાસમર્થ છે.

ન પશ્યતિ ચ જન્માંધઃ કામાંધોનૈવ પશ્યતિ ॥

મદોન્મત્તા ન પશ્યંતિ અર્થી દોષન્ન પશ્યતિ ॥ ૮ ॥

જન્માંધ મનુષ્ય હોય તે કંઈ પણ દેખી શકતો નથી. કા-મથી આંધળો થયેલો પુરૂષ પણ સાંઝું નહાંઝું જોઈ શકતો નથી, અહંકારના મદથી ઉન્મત્ત થયેલો પુરૂષ વિવેક અવિવેક જોઈ શકતો નથી, અને મતલબી પુરૂષને ગુણ દોષનું જ્ઞાન રહેતું નથી.

સ્વયં કર્મ કરોસાત્મા સ્વયં તત્ફલમશ્રુતે ॥

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયં તસ્માદ્વિમુચ્યતે ॥ ૯ ॥

જીવાત્મા પોતેજ સુકૃત કે દુષ્કૃત કરે છે અને તેનું ફળ સુખ દુઃખાદિ પણ પોતેજ ભોગવે છે, પોતેજ અનેક અવ-

તારો ધારણ કરી આ સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે, અને પોતેજ જ્ઞાન મેળવી મોક્ષ ગતિ પામે છે.

રાજા રાષ્ટ્રકૃતં પાપં રાજ્ઞઃ પાપં પુરોહિતઃ ॥

ભર્તા ચ સ્ત્રીકૃતં પાપં શિષ્યપાપં ગુરુસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

દેશના લોકોએ કરેલું પાપ રાજા ભોગવે છે, અને રાજાનું કરેલું પાપ તેનો કુળગૌર ભોગવે છે, સ્ત્રીએ કરેલું પાપ તેનો પતિ ભોગવે છે, અને શિષ્યે કરેલું પાપ તેનો ગુરુ ભોગવે છે. અર્થાત્ જનો જને સન્માર્ગે ચડાવી સત્કર્મમાં લગાડવાનો અધિકાર છે તે આળસુ થઈ પોતાની દ્રવ્ય ન બળવે તો દોષભાગી થાય છે.

ઋણકર્તા પિતા શત્રુર્માતા ચ વ્યભિચારિણી ॥

માર્યા રૂપવતી શત્રુઃ પુત્રઃ શત્રુરપંડિતઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવું કરનાર પિતા શત્રુરૂપ છે, વ્યભિચારિણી માતા શત્રુ જેવી છે, રૂપવાળી સ્ત્રી પણ શત્રુ સમાન છે, અને મૂર્ખ પુત્ર પણ શત્રુ બરાબર છે.

લુબ્ધમર્થેન ગૃહ્ણીયાત્ સ્તબ્ધમંજલિકર્મણા ॥

મૂર્ખ હંદાનુવૃત્ત્યા ચ યથાર્થત્વેન પંડિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

લોભિને ધનથી, અહંકારીને નમન કરીને, મૂર્ખને તેની ઇચ્છાને અનુસાર વરતીને અને પંડિત પુરુષને સદાચરણથી વશ કરવો.

વરં ન રાજ્યં ન કુરાજરાજ્યં વરં ન મિત્રં ન કુમિત્રમિત્રમ્ ॥
વરં ન શિષ્યો ન કુશિષ્યશિષ્યો વરં ન દારા ન કુદાર
દારાઃ ॥ ૧૩ ॥

નહારા રાજના રાજ્ય કરતાં રાજ્ય ન હોય તે સાઈ છે,
નહારા મિત્રની મૈત્રી કરતાં મિત્ર ન હોય તે સાઈ, નહારા શિષ્ય
કરતાં શિષ્યજ ન હોય તે સાઈ, અને નહારી સ્ત્રી પાને પડ્યાં
કરતાં સ્ત્રી ન મળે એ વધારે સાઈ છે.

કુરાજરાજ્યેન કુતઃ પ્રજાસુખં કુમિત્રમિત્રેણ કુતોસ્તિ-
નિર્વૃત્તિઃ ॥ કુદારદારૈશ્ચ કુતોઽગૃહે રતિઃ, કુશિષ્યમધ્યા-
પયતઃ કુતોયશઃ ॥ ૧૪ ॥

દુર્ગુણી રાજના રાજ્યમાં પ્રજાને ક્યાંથી સુખ મળે ? ન-
હારા મિત્રની મૈત્રીથી સુખ ક્યાંથી મળે ? દુર્ગુણી સ્ત્રીની સાથે
સહવાસ રહેવાથી ઘરમાં પ્રીતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? અને દુરા-
ચારી શિષ્યને ભણાવવાથી યશ કેમ મળે ? અર્થાત્ એટલાંના
સંગમાં રહી સુખ મેળવવાની આશા રાખવી વૃથા છે.

સિંહાદેકં વકાદેકં શિક્ષેચ્ચત્વારિ કુકુયાત્ ॥

વાયસાત્પંચ ક્ષિક્ષેચ્ચ ષટ્ શુનસ્ત્રીણિ ગર્દભાત્ ॥ ૧૫ ॥

ડાહ્યા માણસે સિંહ અને બગલા પાસેથી એકેકા ગુણ,
દૂકડા પાસેથી ચાર ગુણ, કાગડા પાસેથી પાંચ ગુણ, કુતરા
પાસેથી છ ગુણ, અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ ગુણ શીખવા
ચોગ્ય છે.

પ્રભૂર્તં કાર્યમલ્યં વા તન્નરઃ કર્તુમિચ્છતિ ॥

સર્વારંભેણ તત્કાર્યં સિંહાદેકં પ્રચક્ષતે ॥ ૧૬ ॥

હવે સિંહ પાસેથી એક ગુણ લેવો તે ખતાવે છે:-

જમ સિંહ નાનું અથવા મોટું કામ કરવું હોય તો દૃઢતા અને હિંમત રાખીને કરે છે તેમ મોટું અથવા નાનું કાર્ય પુરૂષે કરવા માંડવું તે બધા પ્રકારે ધૈર્ય તથા દૃઢતા પૂર્વક કરવું આ ગુણ સિંહનો લેવો.

इन्द्रियाणि च संयम्य ब्रह्मवत्पण्डितो नरः ॥

દેશકાલબલં જ્ઞાત્વા સર્વકાર્યાણિ સાધયેત્ ॥ ૧૭ ॥

પંડિત પુરૂષે ઈન્દ્રિયાને નિયમમાં રાખીને, દેશ, કાળ, અને બળને જાણીને સર્વ કાર્ય બગલાની પેઠે સાધવાં. આ ગુણ એક બગલા પાસેથી લેવો.

प्रत्युत्थानं च युद्धं च संविभागं च बंधुषु ॥

સ્વયમાક્રમ્ય ભુક્તં ચ શિક્ષેચ્ચત્વારિ કુકુટાત્ ॥ ૧૮ ॥

યોગ્ય સમયે જાગવું, લડવામાં ઉદ્યોગી રહેવું, પોતાના બંધુઓને યોગ્ય વિભાગ આપવો. અને પોતે શ્રમ લેઈ ચારે કોરે ફરી એકંદુ કરેલું અન્ન બીજાને સાથે રાખી જમવું, આ ચાર ગુણ ડાહ્યા માણસે ફૂકડા પાસેથી લેવા.

गूढमैथुनधीरत्वं काले काले च संग्रहम् ॥

અપ્રમત્તમવિશ્વાસં પંચ શિક્ષેચ્ચ વાયસાત્ ॥ ૧૯ ॥

છાનું મૈથુન, ધૈર્યતા, સમયે સમયે લક્ષનો સંગ્રહ કરવો, સાવધપણું રાખવું, અને કાઢનો વિશ્વાસ ન કરવો, એ પાંચ ગુણ ડાહ્યા માણસે કાગડા પાસે શીખવા.

बन्हाशी स्वल्पसंतुष्टः सनिद्रो लघुचेतनः ॥

સ્વામિભક્તશ્ચ શૂરશ્ચ ષડેતે જ્ઞાનતોગુણાઃ ॥ ૨૦ ॥

કોઈ સમયે મળે તો ધણું ખાવું, કાઢ સમયે થોડું પ્રાપ્ત થાય તો તેથી પણ સંતોષ રાખવો, ધણી નિદ્રા છતાં, પ્રસંગ

પ્રાપ્ત થાય તો તત્કાળ જાગી સચેત થવું, પોતાના પાળકની તન, મનથી સેવા બજાવવી, અને લડવાને સમયે શૂરતા રાખવી આ છ ગુણ ડાહ્યા પુરૂષે કૂતરા પાસેથી શીખવા.

સુશ્રાંતોડપિ વહેદ્ધારં શીતોષ્ણે ન ચ પશ્યતિ ॥

સંતુષ્ટશ્ચરતે નિસં ત્રીણિ શિક્ષેચ્ચ ગર્દભાત્ ॥ ૨૧ ॥

ઘણો થાક લાગવા છતાં ભારનું વહન કરવું, અને ટાઢ ત-
ડકો પણ સહન કરવો, ને નિરંતર સંતોષ રાખી વિચરવું,
આ ત્રણ ગુણ સુજ્ઞ પુરૂષે ગધેડા પાસેથી શીખવા.

ય एतान् विंशतिगुणानाचरिष्यति मानवः ॥

कार्यावस्थासु सर्वासु अजेयः सभविष्यति ॥ ૨૨ ॥

જ મનુષ્ય ઉપર ગણાવેલા વીશ ગુણને ધારણ કરશે તે
પોતાનાં સર્વ કાર્યમાં તથા સર્વ અવસ્થામાં વિજય મેળવનાર
થશે. અર્થાત્ આ સંસારમાં સુખ અને કીર્તિને પામશે.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ૬ ॥

अर्थनाशं मनस्तापं गृहिणीचरितानि च ॥

नीचवाक्यं चापमानं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ ૧ ॥

ધન સંપત્તિનો નાશ, મનનો સંતાપ, પોતાની સ્ત્રીનાં ચ-
રિત્રો, દુર્જનનાં વચન, અને પોતાને કોઈ સ્થાનકેથી થયેલું
અપમાન એટલાં વાનાં બુદ્ધિવાન પુરૂષે પ્રગટ ન કરવાં પણ
પોતાનાં મનમાંજ રાખવાં.

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહણેષુ ચ ॥

આહારે વ્યવહારે ચ સત્કલજ્જઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૨ ॥

અત્ર અને ધન મેળવવાના ઉદ્દેશમાં વિદ્યાનો સંગ્રહ કરવામાં જમવામાં અને વ્યવહારના કામોમાં જે મનુષ્ય લાજ રાખતો નથી તે સુખી થાયછે.

સંતોષામૃતતૃપ્તાનાં યત્સુખં શાંતચેતસામ્ ॥

ન ચ તદ્દનલુબ્ધાનામિતશ્ચેતશ્ચ ધાવતામ્ ॥ ૩ ॥

સંતોષ રૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલા શાંત ચિત્તવાન પુરૂષોને જેતું સુખ મળેછે, તેવું ધનનો લોભ રાખનાર, અને અહીં તહીં દોડાદોડ કરનાર પુરૂષને મળતું નથી.

સંતોષસ્ત્રિષુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ॥

ત્રિષુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥ ૪ ॥

મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રી, ભોજન, અને ધન, એ ત્રણ વસ્તુમાં સંતોષ કરવો યોગ્ય છે, પરંતુ લાલુચું, જપ કરવો, અને દાન દેવું આ ત્રણ વાતમાં કદી સંતોષ કરવો નહીં એમાં તો જમ અને તેમ વધારે કરવાને નિરંતર યત્ન ચાલુ રાખવો.

વિપ્રયોર્વિપ્રવન્ધોશ્ચ દંપત્યોઃ સ્વામિમૃતયોઃ ॥

અંતરેણ ન ગંતવ્યં હરસ્ય વૃષભસ્ય ચ ॥ ૫ ॥

બે બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ અને અગ્નિ, સ્ત્રી તથા તેનો પતિ, સ્વામિ અને સેવક, એટલાં બે બે જણ; તથા શંકર અને તેનો પોઠીઆ તેના વચમાંથી ચાલવું નહીં.

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદગ્નિં ગુરું બ્રાહ્મણમેવ ચ ॥

નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ ન વૃદ્ધં ન શિશું તથા ॥ ૬ ॥

અગ્નિ, ગુરૂ, બ્રાહ્મણ, ગાય, કુંવારી છોકરી, વૃદ્ધ પુરૂષ,

અને બાળક એટલાંને પગથી સ્પર્શ ન કરવો. ‘કદી અબાણ-
તાં સ્પર્શ થાય તો તેને નમસ્કાર કરવો એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.’

શકટાત્ પંચહસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનઃ ॥

હસ્તિહસ્તસહસ્રેણ દેશત્યાગેન દુર્જનાત્ ॥ ૭ ॥

ગાડાંથી પાંચ હાથ છેડું રહેવું, ઘોડાથી દશ હાથ, હાથી-
થી હજાર હાથ અને દુર્જનથી તો દેશ ત્યાગ કરીને વિદેશમાં
રહેવું શ્રેષ્ઠ છે.

હસ્તી અંકુશમાત્રેણ વાજી હસ્તેન તાઙ્યતે ॥

શૃંગી લકુટહસ્તેન સ્વઙ્ગહસ્તેન દુર્જનઃ ॥ ૮ ॥

હાથીને અંકુશથી દંડ કરી વશ કરવો, ઘોડાને હાથથી
મારી વશ કરવો, શીંગડાવાળાં પ્રાણીને લાકડી હાથમાં લેધ
તાડન કરી વશ કરવાં, અને નહારા મનુષ્યને તો તરવાર
હાથમાં લેધ દંડકરી વશ કરવો.

તુષ્યન્તિ ભોજને વિપ્રા મયૂરા ઘનગર્જિતે ॥

સાધવઃ પરસંપત્તૌ સ્વલાઃ પરવિપત્તિષુ ॥ ૯ ॥

ભોજન મળવાથી બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થાય છે, મેઘની ગર્જના
સાંભળી મોર પ્રસન્ન થાય છે, બીજાં મનુષ્યને સંપત્તિ પ્રાપ્ત
થવાથી સાધુ પુરૂષો ધણા આનંદ પામે છે, અને બીજાં મનુ-
ષ્યને વિપત્તિ પડે તેથી બધા પુરૂષો આનંદ પામે છે.

અનુલોમેન બલિનં પ્રતિલોમેન દુર્જનમ્ ॥

આત્મતુલ્યબલં શત્રું વિનયેન બલેન વા ॥ ૧૦ ॥

આપણો બલવાન શત્રુ હોય તેને અનુકૂળ પડે તેવાં આચ-
રણ કરી વશ કરવો, નહારા શત્રુને પ્રતિકૂળ પડે તેવાં આચર-

ભુથી વશ કરવો, અને પોતાના સમાન બળવાલા શત્રુને નમ્ર-
તા તથા બળ એ બંને વાંનાં વાપરી વશ કરવો.

વાહોર્વીર્યં બલં રાજો બ્રાહ્મણોબ્રહ્મવિદ્ભલી ॥

રૂપયૌવનમાધુર્યં સ્ત્રીણાં બલમનુત્તમમ્ ॥ ૧૧ ॥

હાથમાં પરાક્રમ એ રાજનું બળ છે, બ્રહ્મવિદ્પણું એ બ્રાહ્મ-
ણનું પરાક્રમ છે, અને સુંદર રૂપ, યુવાવસ્થા, તથા મધુરતા;
એ સ્ત્રીઓનું ઉત્તમોત્તમ બળ છે.

નાસંતં સરલૈર્ભાવ્યં ગત્વા પश्य वनस्थलीम् ॥

छिद्यन्ते सरलास्तत्र कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ ૧૨ ॥

મનુષ્યે અત્યંત સરલપણું ન રાખતાં કંઈક કોધયુક્ત
રેહેવું યોગ્ય છે. અત્યંત સરલપણું રાખવાથી કેવી અવસ્થા
થાય છે તે વનમાં જઈને જુવો. કેમકે વનમાં જટલા સીધા
એટલે સરલ વૃક્ષો છે તેને સર્વ લોક કાપી નાખે છે. પણ જ
વાંકા ચુંકાં છે તેને છોડી દે છે. કારણ કે તે કાપતાં કષ્ટ પડે છે.
અર્થાત્ વ્યવહારમાં ઘણું સરલપણું ન રાખતાં જરા કોધ યુક્ત
રેહેવાથી આપણને ઘણા લોકો પીડા આપી દબાવી નહીં શકે.

यत्रोदकं तत्र वसन्ति हंसा, स्तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति ॥

न हंसतुल्येन नरेण भाव्यं, पुनस्त्यजन्ते पुनराश्रयन्ते॥૧૩॥

જ્યાં જળ હોય ત્યાં હંસ જઈને નિવાસ કરે છે. અને જ્યાં
જળ સૂકાય જાય છે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે. તેમ મનુષ્યે
હંસનો દાખલો લેઈ એકજ સ્થાનનો વારે વારે આશ્રય તથા
ત્યાગ ન કરવો. અર્થાત્ સારી સ્થિતિમાં જોનો આશ્રય કરવો
તેને માઠી સ્થિતિમાં છોડી ન દેવો પણ નિરંતર સહાય ભૂત
થઈને રેહેવું.

उपार्जितानां वित्तानां सागएव हि रक्षणम् ॥

તડાગોદરસંસ્થાનાં પરિસ્ત્રવ ઇવાંભસામ્ ॥ ૧૪ ॥

અમ કરીને ઉત્પન્ન કરેલા દ્રવ્યને સત્કર્મમાં વાપરવું તેનુંજ નામ રક્ષણ છે. જેમ તળાવમાં ભરેલાં જળને નીક કરી વેહેતું રાખવાથીજ નિર્ભળતા પ્રાપ્ત થાય છે ને તે-સર્વને હુપયોગ લાયક થાય છે. તેમ ધનનો સદુપયોગ કરવાથી સત્કીર્તિને સુખ મળે છે.

यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बांधवाः ॥

યસ્યાર્થઃ સપુમાન્લોકે યસ્યાર્થઃ સચ જીવતિ ॥ ૧૫ ॥

જની પાસે દ્રવ્ય હોય છે તેના મિત્રો પણ ધણા થાય છે, જની પાસે ધન છે તેના કુટુંબીઓ પણ ધણા થાય છે, જની પાસે ધન છે તે આ લોકમાં મોટો પુરૂષ ગણાય છે, અને જની પાસે ધન છે તેજ સુખથી જીવે છે. અર્થાત્ દ્રવ્યનું સંપાદન કરવું.

स्वर्गस्थितानामिह जीवलोके चत्वारि चिन्हानि वसन्ति-
देहे ॥ दानप्रसंगो मधुरा च वाणी देवार्चनं ब्राह्मण-
तर्पणं च ॥ १६ ॥

આ લોકમાં જેમનુષ્યમાં દાન દેવાનો સ્વભાવ, મધુરવાણી, દેવતાના પૂજનમાં ભાવના, અને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કરવાની ઈચ્છા, એટલાં ચાર ચિન્હો જેવામાં આવે તે સ્વર્ગમાં વાસ કરનાર છે. એમ અનુમાન કરવું. અર્થાત્ જે પુરૂષે સ્વર્ગમાં વાસકરી પોતાના પુણ્યની વાસનાને અનુસાર આ લોકમાં વાસ કર્યો હોય તેમાં, આવાં લક્ષણો વર્તે છે. ખીજમાં નહીં.

અત્યંતકોપઃ કટુકા ચ વાણી દરિદ્રતા બંધુજનેષુ વૈરમ્ ॥
નીચપ્રસંગઃ કુલહીનસેવા ચિન્હાનિ દેહે નરકસ્થિતા-
નામ્ ॥ ૧૭ ॥

ધણે ક્રોધ, કડવી વાણી, દરિદ્રીપણું, પોતાનાં સગાં સાથે
શત્રુતા, નીચમનુષ્યની સંગતિ, અને ઉતરતી પંક્તિનાં મનુ-
ષ્યોનો સેવા; આટલાં ચિન્હો જે પુરૂષના શરીરમાં વર્તમાન
હોય તે નરકમાં વાસકનાર છે, એમ અનુમાન કરવું. તાત્પર્ય
કે તે પુરૂષ નરકમાંથી વાસકરી આલોકમાં જન્મેલો છે.
અથવા હવે પછી વાસ કરશે, એમ જાણવું.

ગમ્યતે यदि मृगेन्द्रमंदिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ॥
जंबुकालयगते च लभ्यते वत्सपुच्छखरचर्मखंडनम् ॥ १८ ॥

જે કાઈ મનુષ્ય સિંહના રેહેઠાણમાં જશે, તો ત્યાં તેને
હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી મળશે; પણ
શિયાળના રેહેઠાણમાં જશે તો વાછરડાનાં પુંછ અથવા ગધે-
ડાના આંમડાના કડકા મળશે. મતલબ કે સારા સ્થલમાં જવા-
થી સાફ રૂળ અને નહારા સ્થાનમાં જવાથી નહારૂં રૂળ મળેછે.

શુનઃ પુच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना ॥

न गुह्यगोपने शक्तं न च दर्शनिवारणे ॥ १९ ॥

જેમ કૂતરાનું પૂંછડું ગુહ્ય ભાગને ઢાંકવા કે મચ્છર માખી
વગેરેને ઉડાડવાને કામ આવતું નથી અર્થાત્ વ્યર્થ છે. તેમ
વિદ્યા વિના પુરૂષનું જીવતર પણ વૃથા છે. કારણ કે વિદ્યા
વિના આ લોકમાં કાંઈ પણ પુરૂષાર્થ સંપાદન થતો નથી અને
આયુષ વૃથા જાય છે.

વાचाં શૌચં ચ મનસઃ શૌચમિન્દ્રિયાનિગ્રહઃ ॥

સર્વભૂતદયાશૌચમેતચ્છૌચં પરાર્થિનામ્ ॥ ૨૦ ॥

વચનની શુદ્ધતા, મનનું નિર્મળપણું, ઇન્દ્રિઓનો નિગ્રહ, સર્વ ભૂત પ્રાણી ઉપર કરૂણા, અને પવિત્રતા; આટલા ગુણ પર કડ્યાણ કરનારા પુરૂષને વિશુદ્ધિ રૂપ છે. અર્થાત્ આટલા ગુણ મેળવનાર બીજાનું કડ્યાણ, તથા પોતાની મોક્ષ ગતિ, મેળવવાને સમર્થ થાય છે.

પુષ્પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વાન્દિ પયોઘૃતમ્ ॥

રક્ષૌ ગુદં તથા દેહે પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ ૨૧ ॥

પુષ્પમાં સુગંધ, તલમાં તેલ, લાકડામાં અગ્નિ, દૂધમાં ઘી, અને શેરડીમાં ગોળ, જમ અદૃશ્ય રૂપે રહેલાં છે; તેમ આદેહમાં આત્મા પણ અદૃશ્ય રૂપે રહેલો છે. તેને સુગંધ પુરૂષે જડ ચૈતન્ય નો વિવેક કરી અપરોક્ષ કરવો. (પ્રત્યક્ષ કરવો!)

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अधमा धनमिच्छन्ति धनं मानं च मध्यमाः ॥

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानोहि महतां धनम् ॥ १ ॥

અધમ પુરૂષો ધનનેજ ઇચ્છે છે, મધ્યમ પુરૂષો માન તથા ધન એ બેઉને ઇચ્છે છે, અને ઉત્તમ પુરૂષો ધનની અપેક્ષા ન રાખતાં માત્ર માનનીજ ઇચ્છા રાખે છે. કેમકે મહાત્મા પુરૂષો માનનેજ ધન રૂપ માને છે.

ફક્ષુરાપઃ પયોમૂલં તાંબૂલં ફલમૌષધમ્ ॥

ભક્ષયિત્વાપિ કર્તવ્યા સ્નાનદાનાદિકા ક્રિયા ॥ ૨ ॥

શેરડી, જળ, દૂધ, કંદમૂળ, નાગર વેલનાં પાન, ફળ, અને
ઔષધ; એટલા પદાર્થ ખાધાપછી પણ નહાવા ધોવા તથા
દાન દેવા વગેરે સત્કર્મોની ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે. અર્થાત્
શાસ્ત્રમાં તેમ કરવાથી દોષ નથી ક્ષેા.

દીપોભક્ષયતે ધ્વાતં કજ્જલં ચ પ્રમૂયતે ॥

યદન્નં ભક્ષયતે નિસં જાયતે તાદૃશી પ્રજા ॥ ૩ ॥

જમ દીવો અંધકારનું ભક્ષણ કરે છે અને કાજળને ઉત્પન્ન
કરેછે તેમ જ માણસ જેવા પ્રકારનું અન્ન નિત્ય ભક્ષણ કરે
છે, તેવી તેની સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિત્તં દેહિ ગુણાન્વિતેષુ મતિમન્નાન્યત્ર દેહિ ક્વચિત્ ॥

પ્રાપ્તં વારિનિધેર્જલં ઘનમુખે માધુર્યયુક્તં સદા ॥

જીવાન્સ્થાવરજંગમાંશ્ચ સકલાન્સંજીવ્ય ભૂમંડલમ્ ॥

ભૂયઃ પશ્ય તદેવકોટિગુણિતં ગચ્છંતમમ્મોર્નિધિમ્ ॥૪॥

હે બુદ્ધિવાન્ પુરૂષો ! તમે ગુણવાન જનોને ધન આપો.
ગુણુરહિતને કદાપિ પણ ન આપો. જમ સમુદ્રમાંથી મેધના
મુખમાં પ્રાપ્ત થયેલું જળ સદા મધુરતાને ધારણ કરે છે, અને
તે સર્વ પૃથ્વી ઉપર પડી જડચૈતન્યાત્મક સર્વ જીવોને અને
ભૂમંડળને જીવનવાળું કરીને, પાછું કાટીગાળું વૃદ્ધિ પામીને,
તેજ સમુદ્રમાં જાય છે. તેમજ ગુણવાનને આપેલું દ્રવ્ય પણ
મેધના જળની પેઠે અનેક જીવોના કલ્યાણનું હેતુ થઈ આ-
પનારનાં સુખ, કીર્તિ, ને પુણ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

ચાંડાલાનાં સહસ્રૈશ્ચ સૂરિભિસ્તત્તદર્શિભિઃ ॥

एकोहि यवनः प्रोक्तो न नीचो यवनात्परः ॥ ५ ॥

વિદ્વાન્ તત્ત્વવેત્તા પુરૂષોઽયે, હજારો આંડાળ સરખો એક
યવન કહેલો છે માટે યવનથી ઉતરતી પંક્તિની ખીજ કાઢ
જાતિ નથી. અર્થાત્ તેની સાથે જન્મ અને તેમ થોડો વ્યવ-
હાર તથા સંગતિ રહે તેમ કરવું.

तैलाभ्यंगे चिताधूम्रे मैथुने क्षौरकर्मणि ॥

तावद्भवति चांडालो यावत्स्नानं समाचरेत् ॥ ६ ॥

શરીરે તેલ ચોળ્યા પછી, ચિતાનો ધૂમાડો લીધા પછી,
મૈથુન કર્યા પછી, અને હજમત કરાવ્યાપછી ; જ્યાં લગણુ
પુરૂષ નહાતો નથી ત્યાંસુધી આંડાળ સરખો અપવિત્ર ગણાય
છે. નાહ્યા પછી શુદ્ધ થાય છે.

अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् ॥

भोजने चामृतं वारि भोजनांते विषप्रदम् ॥ ७ ॥

અજીર્ણમાં જળપાન ઔષધ સમાન ગુણુ કરી અજીર્ણ
મટાડે છે, અન્ન પાચન થયા પછી જળપાન કરવાથી બળ
આપે છે, ભોજન કરતી વખતે જળપાન અમૃત સરખું ગુણુ
આપે છે, અને ભોજન કર્યા પછી જળપાન ઝેરની પેઠે અ-
વગુણુ કરે છે.

हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतश्चाज्ञानतो नरः ॥

हृतं निर्णायकं सैन्यं स्त्रियो नष्टाह्वभर्तृकाः ॥ ८ ॥

સદાચરણુ વિના જ્ઞાન વૃથા છે, અજ્ઞાનથી મનુષ્ય હણાય
છે, અર્થાત્ ધણું દુઃખ પામે છે, સેનાપતિ વિના સૈન્ય હણાય

છે, અને પતિ વિના સ્ત્રી હણાય છે. અર્થાત્ પતિ વિના સ્ત્રીનું જીવતર મૃત સમાન છે.

વૃદ્ધકાલે મૃતા માર્યા બંધુહસ્તગતં ધનમ્ ॥

ભોજનં ચ પરાધીનં તિસ્ત્રઃ પુંસાં વિઢંબનાઃ ॥ ૯ ॥

વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્ત્રીનું મૃત્યુ થવાથી, લાઘવ્યોના હાથમાં દ્રવ્ય જવાથી, અને પારકાના તાબામાં રહી અન્ન ખાવાથી, આ ત્રણ વાતથી પુરૂષને ઘણું દુઃખ થાય છે.

અગ્નિહોત્રં વિના વેદા ન ચ દાનં વિના ક્રિયા ॥

ન ભાવેન વિના સિદ્ધિઃ તસ્માદ્ભાવોહિ કારણમ્ ॥ ૧૦ ॥

અગ્નિહોત્ર કર્યા વિના વેદનું અધ્યયન વૃથા જાય છે, દાન વગર યજ્ઞાદિક ક્રિયા બનતી નથી, અને ભાવના એટલે લક્તિ વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે ભાવજ સર્વનું કારણ છે એટલે કૃણ દાતા છે.

ન દેવોવિચ્ચતે કાષ્ઠે ન પાષાણે ન મૃન્મયે ॥

ભાવે હિ વિચ્ચતે દેવસ્તસ્માદ્ભાવોહિ કારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

કાષ્ઠ, પાષાણ, અને મૃત્તિકાની મૂર્તિમાંજ પરમાત્મા વિદ્યમાન છે તેમજ નહીં પરંતુ પરમાત્મા લક્તિમાં પણ વિદ્યમાન છે. વાસ્તે લક્તિજ સર્વનું કારણ છે અર્થાત્ મૂર્તિ પૂજન કરતાં લક્તિ કરવી શ્રેષ્ઠ છે.

શાંતિતુલ્યં તપોનાસ્તિ ન સંતોષાત્પરં સુખમ્ ॥

ન તૃષ્ણાયાઃ પરોવ્યાધિર્ન ચ ધર્મોદયાપરઃ ॥ ૧૨ ॥

શાંતિ રાખવી તેના સમાન ખીજું તપ નથી, સંતોષ સમાન ખીજું કોઈ પરમ સુખ નથી, તૃષ્ણા સમાન ખીજું કોઈ પીડા

નથી, અને દયા સમાન ખીજે કાઠ ધર્મ નથી. અર્થાત્ શાંતિ એજ પરમ તપ, સંતોષ એજ પરમ સુખ, તૃષ્ણા એજ મહા પીડા, તથા દયા એજ પરમ ધર્મ છે.

ક્રોધોવૈવસ્વતોરાજા તૃષ્ણા વૈતરણી નદી ॥

વિદ્યા કામદુઘા ધેનુઃ સંતોષોનંદનં વનમ્ ॥ ૧૩ ॥

ક્રોધ યમરાજ સરખો છે, તૃષ્ણા વૈતરણી નદી સમાન છે, વિદ્યા કામધેનુ સરખી છે, અને સંતોષ દેવતાઓના નંદનવન જેવો છે, અર્થાત્ ક્રોધ, અને તૃષ્ણા, દુઃખદાયક છે, વિદ્યા, મન-વાંછિત ફળને આપનારી છે, અને સંતોષ આનંદ દાયક છે.

ગુણોભૂષયતે રૂપં શીલં ભૂષયતે ધનમ્ ॥

સિદ્ધિર્ભૂષયતે વિદ્યાં ભોગોભૂષયતે ધનમ્ ॥ ૧૪ ॥

સારા ગુણ રૂપને શોભા આપે છે, શીલ ફળને દીપાવે છે, સિદ્ધિ વિદ્યાને શોભાવે છે, અને વૈભવ ધનને શોભાવે છે.

નિર્ગુણસ્ય હતં રૂપં દુઃશીલસ્ય હતં કુલમ્ ॥

અસિદ્ધસ્ય હતા વિદ્યા અભોગેન હતં ધનમ્ ॥ ૧૫ ॥

જેનામાં ગુણ નથી તેનું સાદું રૂપ હોય તોપણ વૃથા છે, નહારા શીલવાળ પુરૂષનું ફળ સાદું હોય તો પણ નિંદાય છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વિના પુરૂષની વિદ્યા નકામી છે, અને જે દ્રવ્યથી કંઈપણ સુખ ન પ્રાપ્ત થાય તો તે દ્રવ્ય પણ વૃથા છે.

શુદ્ધં ભૂમિગતં તોયં શુદ્ધા નારી પ્રતિવ્રતા ॥

શુચિઃ ક્ષેમકરોરાજા સંતોષી બ્રાહ્મણઃ શુચિઃ ॥ ૧૬ ॥

પૃથ્વી ઉપર પડેલું જળ શુદ્ધ ગણાય છે, પ્રતિવ્રતા સ્ત્રી પવિત્ર ગણાય છે, લોકનું કલ્યાણ કરનાર રાજા પવિત્ર ગણાય છે, અને સંતોષવાનું આશ્વણ પવિત્ર ગણાય છે.

અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાશ્ચ મહીભૃતઃ ॥

સલજ્ઞા ગણિકા નષ્ટા નિર્લજ્ઞાશ્ચ કુલાંગનાઃ ॥ ૧૭ ॥

અસંતોષી બ્રાહ્મણ નિંદિત ગણાય છે, સંતોષી રાખનાર રાજા નિંદિત ગણાય છે, લાજ રાખનાર વેશ્યા નિંદિત ગણાય છે, અને લાજ રહિત કુલવાન સ્ત્રી હોય તે પણ નિંદિત ગણાય છે.

કિં કુલેન વિશાલેન વિદ્યાહીનેન દેહિનામ્ ॥

દુષ્કુલં ચાપિ વિદુષૌદૈવેરપિ સપૂજ્યતે ॥ ૧૮ ॥

મનુષ્યનું કુળ જો વિસ્તીર્ણ હોય પરંતુ વિદ્યાહીન હોય, તો તેથી શો લાભ? નહાડું કુળ હોય પણ તેમાં ઉત્પન્ન થનાર વિદ્વાન્ પુરૂષો હોય તો, દેવતાઓ પણ તે કુલની પૂજા કરે છે. અર્થાત્ માન આપે છે અને વખાણે છે.

વિદ્વાન્ પ્રશસ્યતે લોકે વિદ્વાન્ સર્વત્ર ગૌરવમ્ ॥

વિદ્યયા લભતે સર્વં વિદ્યા સર્વત્ર પૂજ્યતે ॥ ૧૯ ॥

સંસારમાં વિદ્વાન્ સર્વત્ર વખણાય છે, અને વિદ્વાનજ સર્વત્ર મોટાદા પામે છે. વિદ્યાથી દુર્લભ વસ્તુ પણ સુલભ થાય છે અને વિદ્યાજ સર્વ સ્થાનકે પૂજ્ય છે. માટે વિદ્યા ગુણુ સર્વ મનુષ્યે પ્રયત્ન કરી મેળવવો.

રૂપયૌવનસંપન્ના વિશાલકુલસંભવાઃ ॥

વિદ્યાહીના ન શોભંતે નિર્ગંધા इव किंशुकाः ॥ ૨૦ ॥

સુંદર રૂપ હોય, યુવાન અવસ્થાથી યુક્ત હોય, અને વિસ્તીર્ણ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય, તો પણ વિદ્યાહીન પુરૂષો શોભતા નથી. જમ ખાખરાનાં ફુલ (કેસુડાં) ઘણાં સુંદર છતાં સુગંધ રહિત છે માટે શોભતાં નથી.

માંસભક્ષેઃ સુરાપાનૈ મૂર્ખૈશ્ચાક્ષરવર્જિતૈઃ ॥

પશુભિઃપુરુષાકારૈર્ભારાક્રાંતાસ્તિ મેદિની ॥ ૨૧ ॥

માંસ ખાનારા, મદીરા પીનાર, અને જને એક પણ અક્ષર નથી આવડતો એવા કેવળ મૂર્ખ, એટલા જણ પુરુષાકૃતિ પશુ જેવા છે. અને તેના ભારથી પૃથ્વી કેવળ પીડાવાળી છે. અર્થાત્ એવા પુરુષો વૃથા ઉત્પન્ન થાય છે.

અન્નહીનોદહેદ્રાણં મંત્રહીનશ્ચ ઋત્વિજઃ ॥

યજમાનં દાનહીનો નાસ્તિ યજ્ઞસમોરિપુઃ ॥ ૨૨ ॥

અન્ન દાન રહિત યજ્ઞ દેશનો દાહ કરે છે, મંત્ર રહિત યજ્ઞ ઋત્વિજનો દાહ કરે છે, અને દાન રહિત યજ્ઞ, યજમાનનો દાહ કરે છે. માટે અવિધિ પૂર્વક યજ્ઞ સમાન ખીજે શત્રુ નથી અર્થાત્ યજ્ઞ બરાબર વિધિપૂર્વક કરવાથીજ સર્વ પુરુષાર્થ મળે છે.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे अष्टमोऽध्यायः ८ ॥

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत् सज ॥

क्षमार्जवदयातोषसयं पीयूषवद्भज ॥ ૧ ॥

હે ભાઈ! મુક્તિ મેળવવાની તમને ઈચ્છા હોયતો, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ; એ પાંચ વિષયને, વિષસમાન દુઃખ દાયક છે એમ જાણી છોડી દો. અને ક્ષમા, આર્જવ, દયા, સંતોષ અને સત્ય, એ સદ્ગુણોનું અમૃતની પેઠે સેવન કરો.

પરસ્પરસ્ય મર્માણિ યે ભાષંતે નરાધમાઃ ॥

તણ્વ વિલયં યાંતિ વલ્મિકોદરસર્પવત્ ॥ ૨ ॥

જે દુર્જનો એક બીજાનાં અંતઃકરણને દુઃખ થાય તેવાં (કડવાં) વચનો બોલેછે તે રાફડાના ઊંડા દરમાં પડીને સર્પ જેમ મરણ પામે છે તેમ નિશ્ચે નાશ પામે છે. અર્થાત્ મહા દુઃખ લોગવે છે.

ગંધઃ સુવર્ણે ફલમિષ્ટદંડે નાકારિ પુષ્પં સ્વલ્પં ચંદનસ્ય ॥

વિદ્વાન ધનાઢ્યો નૃપદીર્ઘજીવી ધાતુઃ પુરા કોઽપિ ન બુદ્ધિદોઽભૂત્ ॥ ૩ ॥

સુવર્ણને સુંગંધવાળું, શેરડીની ઉપર ફળ, ચંદનના વૃક્ષ ઉપર ફુલ, વિદ્વાન દ્રવ્ય વાળો, અને રાજા ધણી આયુષવાળો; એટલાં વાનાં વિધાતા (સૃષ્ટિ રચનાર પરમાત્મા) એ, ન કંઈ તેથી એમ અનુમાન થાય છે કે; તેને સૃષ્ટિ રચતિ વખત બુદ્ધિનો દેનાર કોઈ મળ્યો નહીં હોય !!

સર્વૌષધીનામૃતા પ્રધાના સર્વેષુ સૌખ્યેષ્વશનં પ્રધાનમ્ ॥

સર્વેન્દ્રિયાણાં નયનં પ્રધાનં સર્વેષુ ગાત્રેષુ શિરઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૪ ॥

સર્વ ઔષધીમાં ગળો મુખ્ય છે, સર્વ સુખમાં લોજનનું સુખ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં ચક્ષુ ઈન્દ્રિય શ્રેષ્ઠ છે, અને શરીરના સર્વ અવયવોમાં માથું શ્રેષ્ઠ છે.

દૂતો ન સંચરતિ સ્થે ન ચલેન્ન વાર્તા પૂર્વં ન જલ્પિતમિદં ન ચ સંગમોસ્તિ ॥ વ્યોમ્નિ સ્થિતં રવિશશિગ્રહણં પ્રશસ્તં જાનાતિ યોદ્ધિજવરઃ સકથં ન વિદ્વાન ॥ ૫ ॥

આકાશમાં કોઈ દૂત જઈ શકતો નથી, તેમ ત્યાં વાત પણ ચાલી શકતી નથી, આગળથી કોઈએ કહી મૂકેલું પણ

નથી, તેમ સંગમ પણ નથી, તેમ છતાં આકાશમાં થનારાં સૂર્ય ચંદ્રનાં ગ્રહણો પ્રસિદ્ધ રીતે જ આજણો આગળથી જણી કહી આપે છે. તેને વિદ્વાન કેમ ન કહેવા ?

વિદ્યાર્થી સેવકઃ પાંથઃ ક્ષુધાર્તોભયકાતરઃ ॥

માંડારી પ્રતિહારી ચ સપ્ત સુપ્તાન પ્રબોધયેત્ ॥ ૬ ॥

વિદ્યાર્થી, સેવક, પ્રવાસ કરનાર, ભૂખથી પીડાયેલ, ભયથી દુઃખી, દ્રવ્યનો રક્ષક, અને ખારણા આગલ ચોકી કરનાર ; એ સાત જણને ઊંધતા જોઈને જાગૃત કરવા.

અહિં નૃપં ચ શાર્દૂલં વૃટિં ચ બાલકં તથા ॥

પરશ્વાનં ચ મૂર્ખં ચ સપ્ત સુપ્તાન ન વોધયેત્ ॥ ૭ ॥

સર્પ, રાજા, વાઘ, બૃટી નામનો જીવ, ખાલક, ખીજનો કૂતરો, અને મૂર્ખ મનુષ્ય એ સાત જણને સુતાં હોય તો જાગૃત ન કરવાં, પણ સુવાજ દેવાં.

અર્થાર્થીતાશ્ચ યૈર્વેદાસ્તથા શૂદ્રાન્નભોજિનઃ ॥

તે દ્વિજાઃ કિં કરિષ્યંતિ નિર્વિષા ઇવ પન્નગાઃ ॥ ૮ ॥

ધન ઉત્પન્ન કરવાસારૂં વેદ જાણનાર, અને શૂદ્રનું અન્ન ખાનાર, આજણો; વિષ રહિત સર્પ જેમ કંઈ કરવાને સમર્થ થતો નથી, તેમ તે પણ પોતાની શક્તિ જણાવવાને અસમર્થ છે.

યસ્મિન્ રુષ્ટે ભયં નાસ્તિ તુષ્ટૈર્નૈવ ધનાગમઃ ॥

નિગ્રહોઽનુગ્રહોનાસ્તિ સરુષ્ટઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૯ ॥

જેના ક્રોધથી ક્રોધને ભય ઉત્પન્ન થતો નથી, અને પ્રસન્ન-તાથી કંઈ ધન લાભ થતો નથી, અને જે ક્રોધને દંડ કરવાને કે કૃપા કરવાને સમર્થ નથી, તે રોષ કરી શું કરનાર છે. અર્થાત્ તેનો રોષ વૃથા છે.

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा ॥

विषमस्तु नचाप्यस्तु फटाद्योपोभयंकरः ॥ १० ॥

વિષ રહિત સર્પે પણ લોકાને ભય ઉત્પન્ન કરવા સાડ, પોતાની ફેણ પહોલી કરવી યોગ્ય છે, કેમકે વિષ હોય અથવા ન હોય પણ આડંબર ભય ઉત્પન્ન કરે છે. તાત્પર્ય કે મનુષ્યે છેકજ સરલ પણું ન રાખતાં કંઈક દંભ રાખવો.

प्रातर्वृतप्रसंगेन मध्याह्ने स्त्रीप्रसंगतः ॥

रात्रौ चौरप्रसंगेन कालोगच्छति धीमताम् ॥ ११ ॥

પ્રાતઃકાળે ધૂતના પ્રસંગથી એટલે મહાભારતનું શ્રવણ કરીને, બુદ્ધિમાન પુરૂષ કાળક્ષેપ કરે છે. મધ્યાનકાળે સ્ત્રીના પ્રસંગથી એટલે રામાયણનું શ્રવણ કરીને, બુદ્ધિમાન કાળક્ષેપ કરે છે. અને રાત્રે ચોરના પ્રસંગથી એટલે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરી બુદ્ધિમાન પુરૂષ કાળક્ષેપ કરે છે. તાત્પર્ય કે, મહાભારતનું શ્રવણ કરવાથી ધૂત, એ કલહ અને છળતાનું ધર છે એવો નિશ્ચય થાય છે, માટે તેથી દૂર રહી સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. રામાયણનું શ્રવણ કરવાથી પર સ્ત્રીપર કુદૃષ્ટિ કરવાથી, સ્ત્રી, પુત્ર, દ્રવ્ય, અને રાજ્યનો નાશ થાય છે, એવો સ્પષ્ટ દાખલો મળે છે. ભાગવતના શ્રવણથી વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, અને મહાત્મા પુરૂષોના ઉત્તમ વ્યવહારનું અંતઃકરણમાં ચિત્ર પડે છે, તેથી ઈંદ્રિયનો નિગ્રહ થાય છે ને મન વશ રહે છે.

स्वहस्तग्रथिता माला स्वहस्तपृष्ठ चंदनम् ॥

स्वहस्तलिखितं स्तोत्रं शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥ १२ ॥

પોતાના હાથથી ગુંથેલી માળા (પેહેરવાથી), પોતાના હાથથી ધસેલું ચંદન (કરવાથી), અને પોતાના હાથથી લ-

ખેલા સ્તોત્રનો પાઠ (કરવાથી) એ ઈંદ્રની પણ લક્ષ્મીનું હ-
રણ કરે છે. આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એવું હોવું જોઈએ કે પોતાના
હાથથી ગુંથેલી માળા, ઘસેલું ચંદન, અને લખેલું સ્તોત્ર દેવતા
અથવા પૂજ્ય પુરૂષને અર્પણ કરી પછી વાપરવું. પણ પેહેલાં
પોતે ન વાપરવું.

દક્ષુદંડાસ્તિલાઃ શૂદ્રાઃ કાંતા કાંચનમેદિની ॥

ચંદનં દધિ તાંબૂલં મર્દનં ગુણવર્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

શેરડી, તલ, શૂદ્ર, સ્ત્રી, સોનું, પૃથ્વી, ચંદન, દહીં, અને
નાગરવેલનાં પાન; એટલાં વાનાંનું જમ જમ મર્દન કરીએ
તેમ તેમ અધિક અધિક ગુણ દેવાવાળાં થાય છે. માટે તેનું
વધારે મર્દન કરવું.

દરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે, કુવસ્ત્રતા શુભ્રતયા વિરા-
જતે ॥ કદન્નતા ચોષ્ણતયા વિરાજતે કુરૂપતા શીલતયા
વિરાજતે ॥ ૧૪ ॥

દરિદ્રપણું ધૈર્યતાથી શોભે છે, સ્વચ્છતાથી નહાઈ વસ્ત્ર પણ
શોભે છે, નહાઈ અન્ન હોય તોપણ ઉનું કરવાથી સાઈ લાગે
છે, કુરૂપપણું હોય તોપણ શીળ સંયુક્ત હોય તો ઘણું શોભે છે.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ इतिपूर्वार्द्धं ॥

॥ અથ ઉત્તરાર્દ્ધઃ ॥

ધનહીનો ન હીનશ્ચ ધનિકઃ સમુનિશ્ચયઃ ॥

વિદ્યારત્નેન હીનોયઃ સહીનઃ સર્વવસ્તુષુ ॥ ૧ ॥

ધન વગરના પુરૂષને હીન એટલે ભાગ્ય રહિત ન ગણવો, પણ તે ધનવાનજ છે એમ જાણવું. પરંતુ વિદ્યારૂપિ રત્નથી જ પુરૂષ રહિત છે તે સર્વ વસ્તુમાં હીન એટલે અભાગ્યો છે તેમ જાણવું.

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં પિબેજ્જલમ્ ॥

શાસ્ત્રપૂતં વદેદ્રાક્ષ્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

દૃષ્ટી પવિત્ર પૃથ્વી જેઈ તેના ઉપર પગ મુકવો, જળને ગાળી પવિત્ર કરી પીવું, શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે યથાર્થ ન બોલવું, અને મનને પવિત્ર લાગે અને અંતરાત્મા સા-પૂરે તેવું પવિત્ર આચરણ કરવું.

સુખાર્થીચેત્યજેદ્વિદ્યાં વિદ્યાર્થીચેત્યજેત્સુખમ્ ॥

સુખાર્થિનઃ કુતો વિદ્યા સુખં વિદ્યાર્થિનઃ કુતઃ ॥ ૩ ॥

જો સુખની ઈચ્છા કરો તો વિદ્યાભ્યાસ છોડીદો, અને જો વિદ્યાની ઈચ્છા હોય તો સુખને દૂર કરો, સુખાર્થીને વિદ્યા ક્યાંથી? અને વિદ્યાર્થીને સુખ ક્યાંથી? અર્થાત્ સુખને છોડ્યાવિના વિદ્યા મેળવી શકાતી નથી, માટે તાત્કાલિક સુખની અને મોજ મજની ઈચ્છા છોડી, તનમનથી યત્ન કરી વિદ્યા મેળવવી.

કવયઃ કિન્ન પશ્યન્તિ કિન્ન કુર્વન્તિ યોષિતઃ ॥

મઘપાઃ કિન્ન જલ્પન્તિ કિન્ન લ્લાદન્તિ લાયસાઃ ॥ ૪ ॥

મહાત્મા પુરુષો જ્ઞાન દૃષ્ટિથી શું નથી જોઈ શકતા? સર્વ જીવે છે, સ્ત્રી શું કરી શકતી નથી? સર્વ કરી શકે છે. મઘપાન કરનાર શું નથી બકતો? મરજી પડે તે બકે છે. અને કાગડો શું ખાતો નથી? સર્વ પદાર્થ ખાય છે.

રંકં કરોતિ રાજાનં રાજાનં રંકમેવચ ॥

ધનિનં નિર્ધનં ચૈવ નિર્દ્ધનં ધનિનં વિધિઃ ॥ ૫ ॥

વિદાતા (પરમેશ્વર) ગરીબને રાજ, અને રાજને ગરીબ બનાવે છે, માટે તે ક્રોધવાન થાય તો ધનવાનને નિર્ધન; અને પ્રસન્ન થાય તો નિર્ધનને ધનવાન કરવાને સમર્થ છે.

લુબ્ધાનાં યાચકઃ શત્રુ મૂર્ચ્છાનાં વોધકો રિપુઃ ॥

જારસ્ત્રીણાં પતિઃ શત્રુશ્ચૌરાણાં ચંદ્રમા રિપુઃ ॥ ૬ ॥

લોભી મનુષ્યને માગનાર શત્રુ જોવો લાગે છે, મૂર્ખ મનુષ્યને બોધદાતા શત્રુ જોવો લાગે છે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પોતાનો પતિ શત્રુ સરખો લાગે છે, અને ચોરને ચંદ્રમા શત્રુ સરખો લાગે છે.

યેષાં ન વિદ્યા ન તપોન દાનં ન ચાપિ શીલં ન ગુણોન
ધર્મઃ ॥ તે મૃત્યુલોકે ભુવિ ભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગા
શ્વરંતિ ॥ ૭ ॥

આ જગતમાં જન્મ ધરીને જે મનુષ્યે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, તપ ન કર્યું, દાન ન દીધું, શીળ ન પાળ્યાં, ગુણ ન મેળવ્યા, અને ધર્મ પણ સંપાદન ન કર્યો; તે આ મૃત્યુ લોકમાં

અવતરીને દેવલ પૃથ્વીને ભાર દેવાવાળો છે અને મનુષ્યાકૃતિ મૃગ પશુની પેઠે ગતિ કરે છે.

અંતઃસારવિહીનાના મુપદેશોન જાયતે ॥

મલયાચલસંસર્ગાન્નિ વેણુશ્ચંદનાયતે ॥ ૮ ॥

અંદરના સાર રહિત અર્થાત્ બુદ્ધિ રહિત પુરુષને ઉપદેશ દેવાથી લાગતો નથી, જેમ મલય પર્વતના સંગથી અંદર સારહીન વાંસડો ચંદનરૂપ થતો નથી.

પસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય કરોતિ કિમ્ ॥

લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૯ ॥

જેને સ્વાભાવિક બુદ્ધિ નથી તેને શાસ્ત્રના બોધથી શું કળ થવાનું? જેમ આંધળા મનુષ્યની સામું દર્પણ ધરીએ તેનો તેને કશો પણ ઉપયોગ નથી તેમ બુદ્ધિ રહિત પુરુષને જ્ઞાન દેવું તે નિષ્ફળ છે.

દુર્જનં સજ્જનં કર્તુ મુપાયોન હિ ભૂતલે ॥

અપાનં શતથા ધૌતં નશ્રેષ્ઠમિન્દ્રિયં ભવેત્ ॥ ૧૦ ॥

દુર્જનને સજ્જન કરવાનો ઉપાય આ પૃથ્વી ઉપર નથી. જેમ ગુદા ઈન્દ્રિયને સો વાર ધોવાથી પણ પવિત્ર ઈન્દ્રિયની સાથે સમાનતા મેળવતું નથી તેમ નહારો મનુષ્ય કાંઈ રીતે સારા ગુણવાળો થતો નથી.

આત્મદ્વેષાદ્ભવેન્મૃત્યુઃ પરદ્વેષાદ્ધનક્ષયઃ ॥

રાજદ્વેષાદ્ભવેન્નાશો બ્રહ્મદ્વેષાત્કુલક્ષયઃ ૧૧ ॥

મોટા પુરુષનો દ્વેષ કરવાથી મૃત્યુ થાય છે. અર્થાત્ ધણું દુઃખ થાય છે. શત્રુની સાથે દ્વેષ રાખવાથી ધનનો ક્ષય થાય

છે, રાજની સાથે દ્વેષ કરવાથી સર્વનો નાશ થાય છે, અને
બ્રાહ્મણની સાથે દ્વેષ કરવાથી કુળનો ક્ષય થાય છે, અર્થાત્
દ્વેષ કરવાથી કંઈ લાભ નથી.

वरं वने व्याघ्रगजेंद्रसेविते द्रुमालये पत्रफलांबुसेवनम् ॥
तृणेषु शय्याशतजीर्णवल्कलं न बंधुमध्ये धनहीनजीव-
नम् ॥ १२ ॥

વાધ હાથી જેમાં રહેતા હોય, તેવા વનમાં ઝાડખી ઘટામાં
નિવાસ કરી પાંદડાં, ફળ અને જળનું ભક્ષણ કરવું, અને ધા-
સની પથારી કરી સુવું, તથા વનની છાલનાં સો ઠેકાણે છિ-
દ્રવાળાં વસ્ત્ર પેહેરવાં શ્રેષ્ઠ છે, પણ ભાઈઓના સમાજમાં
ધન રહિત જીવવું શ્રેષ્ઠ નથી.

विप्रोदृक्षस्तस्य मूलं च संध्या वेदः शाखा धर्मकर्माणि
पत्रम् ॥ तस्मान्मूलं यत्नतोरक्षणीयं छिन्ने मूले नैव शा-
खा न पत्रम् ॥ १३ ॥

બ્રાહ્મણ રૂપ એક વૃક્ષ છે. તે વૃક્ષનું મૂળ સંધ્યા છે, વેદ તેની
ડાળો છે, ધર્મ અને કર્મ તેનાં પાત્રાં છે, માટે પ્રયત્ન કરીને
આ સંધ્યા રૂપ મૂળનું સર્વદા રક્ષણ કરવું (અર્થાત્ બ્રાહ્મણે નિત્ય
સંધ્યા કરવી) મૂળને કાપી નાંખવાથી ઝાડ, શાખા તથા પાત્ર-
રાંનો નાશ થશે (સંધ્યા ન કરવાથી બ્રાહ્મણત્વ અને વેદાદિ
સત્કર્મનો નાશ થશે.)

माता च कमला देवी पिता देवो जनार्दनः ॥

बांधवा विष्णुभक्ताश्च स्वदेशे भुवनत्रयम् ॥ १४ ॥

જે પુરૂષ પોતાની માને લક્ષ્મી સામાન ગણે છે, અને
પિતાને વિષ્ણુ સમાન ધારી પૂજે છે, અને વિષ્ણુ ભક્તસમાન

પોતાના આધિવેને ગણે છે. તેને સ્વદેશમાં જ ત્રણ જીવન છે. ખીજે અર્થ એમ થાય છે કે જ સ્કમીને પોતાની માતા પ્રમાણે સેવે છે, વિષ્ણુની પોતાના પિતા સમાન ધણી ભક્તિ કરે છે, અને વિષ્ણુ ભક્તને પોતાના બંધુ પ્રમાણે પ્રિય જણે છે તેને પોતાના દેશમાં ત્રણ લોક છે.

एकवृक्षसमारूढा रात्रौ नानाविहंगमाः ॥

પ્રમાતે દિશુ દશસુ કા તત્ર પરિવેદના ॥ ૧૫ ॥

રાત્રીએ, એક વૃક્ષ ઉપર અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ ભેળાં થાય છે, તે સવારે સર્વદિશા તરફ ઉડી જાય છે, તેનો શોક શો કરવો? અર્થાત્ આ જગતમાં કર્માનુસાર અનેક સંબંધીઓ ભેળા થાય છે, અને પોતાને મળેલાં આયુષ પ્રમાણે જીવી દેવ ઇચ્છાથી છુટાં પડે છે તેનો શોક શો કરવો ?

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेश्च कुतोबलम् ॥

વને સિંહોમદોન્મત્તો જંબુકેન નિપાતિતઃ ॥ ૧૬ ॥

જને બુદ્ધિ છે તેને બળ છે, નિર્બુદ્ધિને બળ હોતું નથી, જમ વનમાં રહેતાર ઉન્મત્ત સિંહને શિયાળે માથો. અર્થાત્ બુદ્ધિ વગર બળ હોય તોપણ નિષ્ફળ છે કારણ કે તે બળનો ઉપયોગ થતો નથી. (આ પ્રમાણેની વાત પંચોપાખ્યાનમાં પ્રસિદ્ધ છે).

का चिंता मम जीवने यदि हरिविम्बंभरो गीयते ॥

નો ચેદર્ભકજીવનાય જનનીસ્તન્યં કથં નિઃસરેત્ ॥

इलालोच्य मुहुर्मुहु र्यदुपते लक्ष्मीपते केवलम् ॥

ત્વત્પાદાંબુજ સેવનેન સતતં કાલોમયા નીયતે ॥ ૧૭ ॥

એક વિષ્ણુ ભક્ત કહેછે કે:-મારે પોતાના જીવનને વાસ્તે

ચિંતા શા વાસ્તે કરવી જોઈએ? કારણ કે ભગવાન વિશ્વભર (વિશ્વનું) પાલન પોષણ કરનાર) કેહેવાય છે, માટે માંડ પણ ભરણ પોષણ કરશે. જો એમ ન હોય તો બાલકના પોષણને સાડ માતાના સ્તનમાંથી દૂધ કેમ નીસરે? આવો વિચાર વારંવાર કરીને, હે યાદવોના પતિ! હે લક્ષ્મી પતિ!! તમારા ચરણ કમળનું કેવળ સેવન કરવામાંજ નિરંતર મારો સમય રોકું છું.

गीर्वाणवाणीषु विशिष्टबुद्धि स्तथापि भाषांतरलोलुपोहम् ॥
यथासुधायाममरेषु ससां स्वर्गागिनानामधरासवे रुचिः ॥ १८ ॥

જોકે સંસ્કૃત ભાષામાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તોપણ બીજી ભાષા બોલવાની અભિલાષાવાળો હું છું. જેમ સ્વર્ગમાં અમૃત હોય છે છતાં દેવતાઓને આપ્સરાઓના અધરામૃતનું પાન કરવાની ઇચ્છા રહે છે.

अन्नादशगुणः पिष्टः पिष्टादशगुणं पयः ॥

पयसोष्टगुणं मांसं मांसादशगुणं घृतम् ॥ १९ ॥

અન્ન કરતાં લોટમાં દશ ગણો ગુણ વધારે છે, લોટો કરતાં દૂધમાં દશ ગણો ગુણ વધારે છે, દૂધ કરતાં માંસમાં આઠ ગણો ગુણ વધારે છે અને માંસ કરતાં ઘીમાં દશ ગણો ગુણ વધારે છે.

शाकेन रोगावर्द्धते पयसा वर्द्धते तनुः ॥

घृतेन वर्द्धते वीर्यं मांसांश्चांसं प्रवर्द्धते ॥ २० ॥

શાક ખાવાથી રોગ વધે છે, દૂધ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે, ઘી ખાવાથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને માંસ ખાવાથી માંસ વધે છે.

इति वृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

દાતૃત્વં પ્રિયવક્તૃત્વં ધીરત્વમુચિતજ્ઞતા ॥

અભ્યાસેન ન લભ્યંતે ચત્વારઃ સહજા ગુણાઃ ॥ ૧ ॥

ઉદારતા, પ્રિય બોલતું, ધીરતા, અને સમયસૂચકતા, એ અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતાં નથી, પરંતુ એ ચાર ગુણો સ્વાભાવિક રીતે મળે તેવા છે. અર્થાત્ સ્વભાવ સાથેજ ઉત્પન્ન થાય છે.

આત્મવર્ગં પરિત્યજ્ય પરવર્ગં સમાશ્રયેત્ ॥

સ્વયમેત્ લયં યાતિ યથારાજ્યમધર્મતઃ ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્ય પોતાની મંડળીનો પરિત્યાગ કરીને પારકી મંડળીને આશ્રય કરે છે, તે અધર્માચરણથી જેમ રાજ્ય નાશ પામે છે, તેમ પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે. અર્થાત્ પોતાના દ્વેષથીજ પોતે દુઃખ મેળવે છે.

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સર્વાંકુશવશઃ કિં હસ્તિમાત્રોંકુશો ॥

દીપે પ્રજ્વલિતે પ્રણશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ॥

વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિંવજ્રમાત્રાનગાઃ ॥

તેજોયસ્ય વિરાજતે સર્વલવાન્ સ્થૂલેષુ કઃપ્રત્યયઃ ॥ ૩ ॥

હાથી મોટાં શરીરવાળો છે, છતાં માત્ર અલ્પ અંકુશથી વશ થાય છે તેથી શું અંકુશ હાથી સમાન છે ? ના. દીવાને પ્રગટ કરતાં અંધકાર સર્વ નાશ પામે છે તેથી. શું અંધકાર દીવા સમાન છે ? ના. અને વિદ્યુત પડવાથી મોટા પર્વતો ભાગી ભૂકા જેવા થઈ જાય છે તેથી શું વિદ્યુત સમાન પર્વતો છે ? ના તેમ નહીં પણ જેનામાં તેજ વિરાજમાન છે તેજ બળવાન ગણાય છે મોટાઈ હોય કે ન હોય તેની જરૂર નથી.

કલૌ દશ સહસ્રાણિ હરિસ્સજતિ મેદિનીમ્ ॥

તદર્દ્ધં જાનહવીતોયં તદર્દ્ધં ગ્રામદેવતા ॥ ૪ ॥

કળીયુગનાં દશ હજાર વર્ષ ગયાપછી વિષ્ણુ પૃથ્વીને ત્યાગ કરે છે, પાંચ હજાર વર્ષ ગયા પછી ગંગા નદીના જળનું માહાત્મ્ય જાય છે, અને અઢી હજાર વર્ષ ગયા પછી ગ્રામ દેવતાનું માહાત્મ્ય ઘટે છે.

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા માંસભોજિનઃ ॥

દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો સત્યં સ્ત્રેણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ ૫ ॥

ઘરમાં પ્રીતી રાખનારને વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી, માંસાહારી મનુષ્યને દયા હોતી નથી, દ્રવ્યના લોભીને સત્યતા ગમતી નથી, અને વ્યભિચારીને પવિત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

ન દુર્જનઃ સાધુદશામુપૈતિ बहुप्रकारैरपि शिक्ष्यमाणः ॥

आमूलसिक्तः पयसा घृतेन न निम्बवृक्षोमधुरत्वमेति ॥ ६ ॥

ધણા પ્રકારે ઘોઘ આપવાથી પણ દુર્જન હોય તે સાધુતા પકડતો નથી, જમ મૂળથી માંડીને પાંદડાં સુધી દૂધ અને ઘીથી સંચયન કરતાં છતાં પણ લીમડાનું ઝાડ પોતાની કડવાશને ત્યાગ કરી મધુરતા મેળવતું નથી.

अंतर्गतमलोदुष्ट स्तीर्यस्नानशतैरपि ॥

न शुद्ध्यति यथा भांडं सुरायादाहितं च यत् ॥ ७ ॥

અંતઃકરણમાં રહેલાં પાપથી જે દુષ્ટ જન છે તે હજારો તીર્થમાં સ્નાન કરે તોપણ શુદ્ધ થતો નથી, જેમ મદિરા ભ-

સ્વાનું ઠામ અગ્નિમાં નાખી બાળવાથી પણ પવિત્રતા મેળવતું નથી. અર્થાત્ મનની શુદ્ધતા વિના તીર્થ સ્નાન વૃથા છે.

न वेत्ति योयस्य गुणप्रकर्षं सतं सदा निंदति नात्र चित्रम् ॥ यथा किराती करिकुम्भलब्धां मुक्तां परिस्रज्य बिभर्ति गुंजाम् ॥ ૮ ॥

જ જના યુગ્મની ઉત્કૃષ્ટતાને જાણતો નથી, તે તેની સદા નિંદા કરે છે. તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી, જમ ભિલડી હાથીના દુભસ્થળમાંથી પ્રાપ્ત થતાં મોતીને છોડી દેધને, અણોઠીને હાર કરી ડોટમાં ધારણ કરે છે.

ये तु संवत्सरं पूर्णं नित्यं मौनेन भुंजते ॥

युगकोटिसहस्रं ते स्वर्गलोके महीयते ॥ ૯ ॥

જ પુરૂષ એક વર્ષ પર્યંત જમતી વખતે મૌનપણું રાખે છે તે સહસ્ર ડોટિ યુગ સુધી સ્વર્ગમાં પૂજા પામે છે. અર્થાત્ દેવતાઓ તેને માન આપે છે.

कामक्रोधौ तथा लोभं स्वादु शृंगारकौतुके ॥

अतिनिद्रातिसेवे च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ ૧૦ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ્વાણું ખાવાનું, શૃંગાર, રમત, ઘણી નિદ્રા અને સેવા; એ આઠ વાનાનું વિદ્યાર્થીએ સેવન ન કરવું (કારણ કે વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં એ પ્રતિબંધ કરવાવાળાં છે માટે શરીર નિર્વાહક હોય તેટલાંનું જ સેવન કરવું.)

अकृष्टफलमूलानि वनवासरतिः सदा ॥

कुरुतेऽहरहः श्राद्धमृषिर्विप्रः स उच्यते ॥ ૧૧ ॥

વગર ખેડાયેલી જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફળ મૂલનું સ-

ક્ષણ કરનાર, સદા વનવાસમાં પ્રીતિ રાખનાર, અને પ્રતિદિન શ્રાદ્ધ કરનાર, બ્રાહ્મણ, તે ઋષિ કહેવાય છે.

एकाहारेण संतुष्टः षट्कर्मनिरतः सदा ॥

ઋતુકાલાભિગામી ચ સવિપ્રોદ્વિજ ઉચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

એક વખત ભોજન કરી સંતુષ્ટ રહેનાર, ૬ કર્મમાં (ભણવું ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો કરાવવો, દાન દેવું લેવું,) નિરંતર પ્રીતિ રાખનાર અને ઋતુ સમયે સ્ત્રીનો સંગ કરનાર જે બ્રાહ્મણ તે દ્વિજ કહેવાય છે.

लौकिके कर्मणि रतः पशूनां परिपालकः ॥

વાણિજ્યકૃષિકર્મા યઃ સવિપ્રોવૈદ્ય ઉચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

સાંસારિક કર્મોમાં પ્રીતિવાળો, પશુઓનું પરિપાલન કરનાર, વ્યાપાર તથા ખેતી કરનાર જે બ્રાહ્મણ તે વૈશ્ય કહેવાય છે.

लाक्षादितैलनीलीनां कौसुंभमधुसर्पिषाम् ॥

વિક્રેતા મદ્યમાંસાનાં સવિપ્રઃ શૂદ્ર ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

લાખ વગેરે પદાર્થો, તેલ, નીલી (ગળી) પીતામ્બર, મધ, ધી, મદિરા અને માંસ એ પદાર્થોને વેચનાર બ્રાહ્મણ તે શૂદ્ર કહેવાય છે.

परकार्य विहंता च दांभिकः स्वार्थसाधकः ॥

છલી દ્વેષી મૃદુઃ કૂરોવિપ્રોમાર્જાર ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

ખીજનાં કામને બગાડવાવાળો, દાંભિક, પોતાની મતલબને સાધનાર, છળ કરનાર દ્વેષ કરનાર, મોઢેથી મીઠું બોલનાર, અને અંતઃકરણમાં કૂરતા રાખનાર જે બ્રાહ્મણ તે બિલાડા સરખો ગણાય છે.

વાપી કૂપનડાગાના મારામસુરવેશ્મનામ્ ॥

ઉચ્છેદને નિરાશંકઃ સવિપ્રોમ્લેચ્છઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

વાવ, ફૂવા, તળાવ, બગીચા, અને દેવમંદિર એનું ઉચ્છેદન કરવામાં જે લય રહિત છે; એવો બ્રાહ્મણ મ્લેચ્છ સમાન ગણાય છે.

દેવદ્રવ્યં ગુરુદ્રવ્યં પરદારાભિમર્શનમ્ ॥

નિર્વાહઃ સર્વભૂતેષુ વિપ્રશ્ચાંડાલ ઉચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

દેવતાનું ધન ને ગુરુનું ધન, તેનું હરણ કરનાર, પારકી સ્ત્રીનો સંગ કરનાર, અને સર્વ પ્રાણીમાં વિધિ નિષેધ રહિત નિર્વાહ કરનાર જે બ્રાહ્મણ તે ચાંડાલ સરખો કેહેવાય છે.

દેયં ભોજ ધનં ધનં સુકૃતિભિર્નો સંચયસ્તસ્ય વૈ ॥

શ્રીકર્ણસ્ય બલ્લેશ્ચ વિક્રમપતેરદ્યાપિ કીર્તિઃ સ્થિતા ॥

અસ્માકં મધુ દાનભોગરહિતં નષ્ટં ચિરાત્ સંચિતમ્ ॥

નિર્વાણાદિતિ નૈજપાદયુગલં ઘર્ષત્યહો મક્ષિકાઃ ॥ ૧૮ ॥

હે ભોજરાજ ! સુકૃતિ પુરૂષોને યોગ્ય છે કે તેમણે પોતાનું ધન સત્કાર્યમાં વાપરવું, અને સત્પાત્રને આપવું, પણ સંગ્રહ કરી રાખી ન મૂકવું. ધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથીજ કર્ણ-રાજા, બળિરાજા, અને વિક્રમાજીતની કીર્તિ અદ્યાપિ પણ પ્રકાશિત છે. દાન ભોગ નહીં કરતાં ધણા સમયથી સંચય કરેલું અમારું મધ નાશ પામ્યું એમ ધારી મધમાંથીઆ પોતાના પગોને ધસીને પશ્ચાત્તાપ કરે છે. આ ઉપરથી સાર એ કે ધનને ભેળું ન કરતાં, યોગ્ય દાન ભોગ કરવો.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे एकादशोऽध्यायः॥ ११ ॥

સાનંદં સદનં મુસ્તાસ્તુ મુધિયઃ કાંતા મિયાલાપિની ।

ઇચ્છાપૂર્તિ ધનં સ્વયોષિતિ રતિઃસ્વાન્નાપરાઃ સેવકાઃ ॥

આતિથ્યં શિવપૂજનં પ્રતિદિનં મિષ્ટાન્નપાનં ગૃહે ।

સાધોઃ સંગમુપાસતે ચ સતતં ધન્યોઽગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥ ૧ ॥

જે આ લોકમાં મનુષ્યને આનંદયુક્ત ધરમળે, સારી બુદ્ધિ વાળા પુત્ર હોય, મધુર ભાષિણી સ્ત્રી હોય, ઈચ્છાને અનુસાર દ્રવ્ય મળે, પોતાની સ્ત્રીમાંજ પ્રીતિ રહે, સેવકો આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર હોય, નિત્ય પ્રતિ અતિથીની સેવા આપે શિવપૂજન થતું હોય, તથા પોતાના ધરમાંજ સાદું અન્ન જળ મળતું હોય, અને નિરંતર સત્પુરુષોના સમાગમ થતો હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય રૂપ છે.

આર્તેષુ વિપ્રેષુ દયાન્વિતશ્ચ યચ્છ્રદ્ધયા સ્વલ્પમુપૈતિ દા-
નમ્ ॥ અનંતપારં સમુપૈતિ રાજન્ યદ્દીયતે તન્ન લભેદ્
દ્વિજેભ્યઃ ॥ ૨ ॥

જે દયાવાન પુરુષ દુર્બળ સ્થિતિવાળા બ્રાહ્મણને શ્રદ્ધાયુક્ત થોડું પણ દાન આપે છે, તે દેનાર પુરુષ દાન દે છે તેના કરતાં તેનું અનંતગણું ફળ મેળવે છે. પણ જટલું આપે છે તેટલુંજ નહીં. અર્થાત્ ગરીબને દાન દેવાથી અનંતગણું ફળ મળે છે.

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને ।

પ્રીતિઃ સાધુજને સ્મયઃ સ્વલજને વિદ્વજ્જને ચાર્જવમ્ ॥

શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા ।

ઈત્યં યે પુરુષાઃ કલામુકુશલાસ્તેષ્વેવ લોકસ્થિતિઃ ॥ ૩ ॥

પોતાનાં જનોમાં ડાહ્યાપણ, ખીજાં મનુષ્યો ઉપર કડણા, દુર્જન ઉપર ક્રુષ્ટતા, સત્પુરુષો ઉપર પ્રીતી, ખલજનોમાં અ-

ભિમાન, વિદ્વાનોની સાથે સરલતા, શત્રુઓમાં શૈર્ય, ગુરુ જનમાં ક્ષમા અને સ્ત્રીઓમાં ધૂર્તતા, (એવી રીતે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ગુણ ધારણકરનાર) જે કળાકુશળ પુરુષો છે તેથીજ લોક મર્યાદા સ્થિર રહી છે.

હસ્તૌ દાનવિર્વાજિતૌ શ્રુતિપુટૌ મારસ્વતદ્રોહિણૌ ।

નેત્રે સાધુવિલોકનેન રહિતે પાદૌ ન તીર્થ ગતૌ ॥

અન્યાયાર્જિતવિત્તપૂર્ણમુદરં ગર્વેણ તુંગં શિરો ।

રે રે જંબુક ! મુંચ મુંચ સહસા નીચસ્ય નિઘ્નં વપુઃ ॥ ૪ ॥

જેના હાથે દાન રહિત છે, કાન વેદશાસ્ત્રના વિરોધી છે, નેત્ર સત્પુરુષોનાં દર્શન રહિત છે, પગ તીર્થયાત્રામાં ગયા નથી, જણે અનાદિ કરી દ્રવ્ય ભેળું કરી પેટ ભરેલું છે, અને જનમાં અહંકારને લીધે કદી ડાઘને નમ્યુંજ નથી, એવા નીચ પુરુષનું નિંદા કરવા યોગ્ય શરીર હે શિયાલ ! તું પણ ભક્ષણ ન કરતાં છોડી દેજ. અર્થાત્ એવા પુરુષના શરીરનું ભક્ષણ કરી તું પણ દોષિત થઈશ.

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणाम् ।

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने नानुरक्ता रसज्ञा ॥

येषां श्रीकृष्णलीलालितरसकथासादरौ नैव कर्णौ ।

धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति सततं कीर्त्तन
स्थोમृદંગः ॥ ૫ ॥

જે પુરુષોને શ્રીમદ્ યશોદાના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદમાં ભક્તિ નથી, જેની જીભ આહીર કન્યાના પ્રિય કૃષ્ણ, ભગવાનના ગુણ ગાવાને પ્રીતીવાળી થતિ નથી, અને જેના

કાન તેવા લગવાનનાં સુંદર ચરિત્ર યુક્ત રસવાળી કથા સાં-
લગવાને આદર સહિત નથી, તેને ધિક્કાર છે! ધિક્કાર છે!!
ધિક્કાર છે!!! એમ કીર્તનમાં વાગતું મૃદંગ નિરંતર બોલે છે.

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો વસંતસ્ય કિમ્ ॥

નોલ્લુકોઽપ્યવલોકતે યદિદિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્ ॥

વર્ષાનૈવ પતંતિ ચાતકમુખે મેઘસ્ય કિં દૂષણમ્ ॥

યત્પૂર્વં વિધિના લલાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥ ૬ ॥

કેરડાના ઝાડને પાંદડાં થતાં નથી તેમાં વસંતઋતુનો શો
દોષ? ઘૂડ પક્ષી દિવસે દેખી શકતું નથી તેમાં સૂર્યનો શો
દોષ? અને ખાપૈયાના મુખમાં વર્ષાદત્તું જળ નાપડે તેમાં
વર્ષાઋતુનો શો દોષ? અર્થાત્ દોષનો દોષ નથી પણ પ્રથમ-
થીજ વિદ્યતાએ જ લલાટમાં લખી રાખ્યું છે તે ટાળવાને
કાણુ સમર્થ છે?

સત્સંગાદ્રવતિ હિ સાધુતા સ્વલાનાં સાધૂનાં ન હિ સ્વલ-
સંગતઃ સ્વલત્વમ્ ॥ આમોદં કુસુમભવં મૃદેવ ધત્તે મૃદ્ગંધ-
ન હિ કુસુમાનિ ધારયંતિ ॥ ૭ ॥

સત્સંગ કરવાથી ખજ પુરૂષોમાં નિશ્ચે કરીને સાધુતા પ્રાપ્ત
થાય છે, પરંતુ સાધુ પુરૂષોમાં ખજ પુરૂષની સંગતિથી કદી
ખજપણું આવતું નથી, જેમ પુષ્પના ગંધને, સંગમાં રહેનાર
માંટી ગ્રહણ કરે છે, પણ મૃત્તિકાના ગંધને પુષ્પ લેતું નથી.

સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થભૂતાહિ સાધવઃ ॥

કાલેન ફલતિ તીર્થં સદ્યઃ સાધુસમાગમઃ ॥ ૮ ॥

સત્પુરૂષોનાં દર્શનજ પુણ્યરૂપ છે, કારણ કે સાધુ પુરૂષો
પોતેજ તીર્થરૂપ છે. કેમકે તીર્થ તો સમય વિત્તે ક્ષણદાતા

થાય છે પરંતુ સાધુનો સમાગમ તો તત્કાળ ફળ આપે છે. અર્થાત્ સાધુ સમાગમ તીર્થ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને દૃષ્ટ ફળ-દાતા છે.

વિપ્રાસ્મિન્નગૃ મહાન્ વસતિ કસ્તાલદ્રુમાણાં ગણઃ ।
કોદાતા રજકોદદાતિ વસનં પ્રાતર્ગૃહીત્વા નિશિ ॥
કોદક્ષઃપરદારવિનહરણે સર્વોડપિ દક્ષોજનઃ ।
કસ્માજ્જીવમિ હેસસ્વે વિપક્રમિન્યાયેન જીવામ્યહમ્ ॥૯॥

કોઈ એક પ્રવાસી મનુષ્યે એક બ્રાહ્મણને પૂછ્યું કે હે બ્રાહ્મણ! આ શિહેરમાં કોઈ મોટો પુરૂષ રહે છે? બ્રાહ્મણ-તાડનાં ઝાડનો ગણ મોટો છે. પ્રવાસી-દાતા-(દાન દેવાવાળો) કોઈ છે? બ્રાહ્મણ-હા, ધોળી છે, તે સવારમાં લૂગડાં ધોવાસાડ લેઈ જાય છે અને સાંજે પાછાં આપી જાય છે. પ્રવાસી-કોઈ ડાહ્યો ભાણસ છે? બ્રાહ્મણ-હા, પારકી સ્ત્રી અને પરધન હરણ કરવામાં સર્વે ડાહ્યા છે. પ્રવાસી-આવા ગામમાં તું કેવી રીતે જીવે છે? બ્રાહ્મણ-જમ ઝેરનો જીવ ઝેરમાં જીવે છે તેમ હું પણ આ ગામમાં જીવું છું. અર્થાત્ કાળક્ષેપ કરું છું.

ન વિપ્રપાદોદકકર્દમાનિ ન વેદશાસ્ત્રધ્વનિર્ગજિતાનિ ॥
સ્વાહાસ્વધાકારવિર્ગજિતાનિ શ્મશાનતુલ્યાનિ ગૃહાણિ-
તાનિ ॥ ૧૦ ॥

જે ધરોમાં બ્રાહ્મણોના પગના જળથી કાઢવ થયો નથી, અર્થાત્ ધણા બ્રાહ્મણ જ્યાં ભોજન કરતા નથી, અને જે ધરોમાં વેદશાસ્ત્રના ધ્વનિની ગર્જના થઈ નથી, તથા સ્વાહા, (દેવતાને હોમ વખતે અપાતી આહુતિ) સ્વધા, (પિતૃઓને

હોમમાં દેવાતી આહુતિ)થી જ ધરો વર્જીત છે. તે મસાણ સરખાં સમજવાં.

સત્યં માતા પિતા જ્ઞાનં ધર્મોઽભ્રાતા દયા સસ્વા ॥

શાંતિઃ પત્ની ક્ષમા પુત્રઃ ષડેતે મમ બાંધવાઃ ॥ ૧૧ ॥

કોઈ એક મહાત્મા પુરૂષને કોઈ સંસારી મનુષ્યે પૂછ્યું કે તમારે માતા, પિતા, ભાઈ, મિત્ર, અને સ્ત્રી પુત્ર છે કે નહીં? ત્યારે મહાત્મા પુરૂષે કહ્યું કે—સત્ય મારી માતા છે, અર્થાત્ તેનું સેવન હું માતાની પેઠે કરું છું. જ્ઞાન મારો પિતા છે, ધર્મ મારો ભાઈ છે, દયા મારો મિત્ર છે, શાંતિ મારી સ્ત્રી છે, અને ક્ષમા મારો પુત્ર છે, તાત્પર્ય કે આ છ મોશં કુટુંબી છે. કેમકે સાંસારિક જટલાં સંબંધિઓ છે તે પરિણામે દુઃખનાં હેતુ, અને ક્ષણભંગુર છે. પરંતુ ઉપર ગણવેલાં સંબંધિયો પરીણામે પરમાનંદનાં હેતુ અને મોક્ષ દાતા છે. (આમ કહી મહાત્મા પુરૂષે અજ્ઞ મનુષ્યોને બોધ આપેલો છે.

અનિશ્ચાનિ શરીરાણિ વિભવોનૈવ શાશ્વતઃ ॥

નિત્યં સન્નિહિતોમૃત્યુઃ કર્તવ્યોધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૨ ॥

શરીર ક્ષણભંગુર છે, સાંસારિક સુખ કંઈ નિરંતર રહેતું નથી. અને મૃત્યુ તો સર્વદા પાસે રહે છે, માટે સુજ્ઞ પુરૂષે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો.

નિમંત્રણોત્સવા વિપ્રા ગાવોનવતૃણોત્સવાઃ ॥

પત્યુત્સાહવતી નારી અહં કૃષ્ણ રણોત્સવઃ ॥ ૧૩ ॥

નિમંત્રણ એ આકર્ષણનો ઉત્સવ છે, નવાં ઘાસ એ ગાયોનો ઉત્સવ છે, પતિના ઉત્સાહથી સ્ત્રીઉત્સાહ માને છે, અને હે કૃષ્ણ હું સંત્રામને ઉત્સવ માનું છું.

માતૃવત્ પરદારાશ્ચ પરદ્રવ્યાણિ લોષ્ટવત્ ॥

આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ યઃ પશ્યતિ સપશ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

પરસ્ત્રીને માતા સમાન, પરદ્રવ્યને ધૂળના ઢેફા સમાન, અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની સમાન જે જુએ છે તેજ જોનાર છે, ખીજ અંધ સમાન છે.

ધર્મે તત્પરતા મુખે મધુરતા દાને સમુત્સાહતા ।

મિત્રેડવંચકતા ગુરૌ વિનયતા ચિત્તેડતિગંભીરતા ॥

આચારે શુચિતા ગુણે રસિકતા શાસ્ત્રેષુ વિજ્ઞાતૃતા ।

રૂપે સુંદરતા શિવે ભજનતા ત્વય્યસ્તિ મો રાઘવ ॥૧૫॥

ધર્મમાં તત્પરપણું, મુખમાં મધુરતા, દાન દેવામાં રૂઢો ઉત્સાહ, મિત્રની સાથે નિષ્કપટતા, ગુરૂનમાં વિનય, ચિત્તમાં અતિ ગંભીરપણું, આચારમાં પવિત્રતા, ગુણમાં પ્રીતિ, શાસ્ત્રમાં જાણપણું, રૂપમાં સુંદરપણું અને શિવની પરમ ભક્તિ, એટલા સર્વ ગુણો હે રામ ! તમારામાં છે.

કાષ્ઠં કલ્પતરુઃ સુમેરુરચલાશ્ચિંતામણિઃ પ્રસ્તરઃ ।

સૂર્યસ્તીવ્રકરઃ શશી ક્ષયકરઃ ક્ષારોહિ વારાંનિધિઃ ॥

કામોનષ્ટતનુર્બલિ દિંતિસુતોનિસં પશુઃ કામગૌઃ ॥

નૈતાંસ્તે તુલયામિ મો રઘુપતે કસ્યોપમા દીયતે ॥ ૧૬ ॥

કલ્પવૃક્ષ કાષ્ઠ છે, મેરૂપર્વત અચળ છે, ચિંતામણિ પથ્થર. રૂપ છે, સૂર્યના કિરણ અત્યંત ઉજ્જ્વળ છે, ચંદ્રમાનાં કિરણનો ક્ષય થાય છે, સમુદ્ર ખારો છે, કામદેવ શરીર વિનાનો છે, ખગિરાજ દૈત્ય છે, અને કામધેનું સદા પશુરૂપ છે; એ કારણથી આપની સાથે એની તુલના હું આપી શકતો નથી.

માટે હે રથુપતિ ! આપને હું કેની ઉપમા આપું ? મતક્ષય કે કોઈની નહીં કારણ આપ અનુપમેય છે.

વિદ્યા મિત્રં પ્રવાસે ચ ભાર્યા મિત્રં ગૃહેષુ ચ ॥

વ્યાધિસ્થસ્યૌષધં મિત્રં ધર્મોમિત્રં મૃતસ્ય ચ ॥ ૧૭ ॥

પ્રવાસમાં વિદ્યા મિત્રની પેઠે સહાય કરે છે, ઘરમાં સ્ત્રી મિત્ર ગણાય છે, રોગવાન પુરૂષને ઔષધ મિત્રની પેઠે હિત-રૂપ છે. અને મરનાર પુરૂષને ધર્મ મિત્રની પેઠે શ્રેય કર્તા છે.

વિનયં રાજપુત્રેભ્યઃ પંડિતેભ્યઃ મુખાપિતમ્ ॥

અનૃતં દૂતકારેભ્યઃ સ્ત્રીભ્યઃ શિક્ષેત કૈતવમ્ ॥ ૧૮ ॥

નમ્રતા રાજપુત્ર પાસેથી શીખવી, પંડિત પાસેથી સાદું ભાષણ કરતાં શીખવું, જુગદું મરનાર પાસેથી અસત્ય શીખવું, અને સ્ત્રીઓ પાસેથી છળ કપટ શીખવું. અર્થાત્ ઉપર કહેલા ગુણો પ્રધાનપણે કહેલી વસ્તુમાં હોય છે.

અનાલોક્ય વ્યયં કર્તા અનાથઃ કલહપ્રિયઃ ॥

આતુરઃ સર્વક્ષેત્રેષુ નરઃ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥ ૧૯ ॥

વગર વિચારથી ખર્ચ કરનાર, સહાયતા વિના કજીઓ કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, અને સર્વ વર્ણના સ્ત્રીઓ સાથે ભોગ કરવાને આતુર એવો પુરૂષ તત્કાળ નાશ પામે છે. અર્થાત્ ઘણો દુઃખી થાય છે.

નાહારં ચિંતયેત્ પ્રાજ્ઞોધર્મમેકં હિ ચિંતયેત્ ॥

આહારોહિ મનુષ્યાણાં જન્મના સહ જાયતે ॥ ૨૦ ॥

પંડિત પુરૂષે આહારની ચિંતા ન કરવી, પરંતુ એક ધર્મ-નું જ ચિંતન કરવું કેમકે આહારનો મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી-જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહણે તથા ॥

આહારે વ્યવહારે ચ સક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૨૧ ॥

ધન ધાન્યના વ્યવહારમાં, વિદ્યા સંપાદન કરવામાં, જમવામાં, અને વ્યાવહારિક કાર્યોમાં શરમનો ત્યાગ કરનાર સુખી થાય છે.

જલબિંદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે ઘટઃ ॥

સહેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

જળનું ક્રમે ક્રમે એકેક ટીપું પડવાથી પણ આખો ઘડો ભરાઈ જાય છે, એજ હેતુ સર્વ વિદ્યા, ધર્મ, અને ધનનું સંપાદન કરવામાં મનમાં રાખવો, અને ક્રમે ક્રમે ધૈર્યથી સર્વ સંપાદન કરવું.

વયસઃપરિણામેડપિ યઃસ્વલઃ સ્વલએવ સઃ ॥

સંપક્કમપિ માધુર્યં નોપયાતીંદ્રવારુણમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઉંમરમાં વધારો થાય તોપણ જે ખસપુરૂષ હોય છે તે તે-વોજ રહે છે, જેમ સારી રીતે પાક ઉપર આવેલું ઈંદ્રવાદ્-શિનું ફળ મધુરતા પામતું નથી.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे द्वादशोऽध्यायः ॥ ૨૪ ॥

મુદ્ગૂર્ત્તમપિ જીવેચ્ચ નરઃ શુક્લેન કર્મણા ॥

ન કલ્પમપિ કષ્ટેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥ ૧ ॥

સાફ કર્મ કરીને મનુષ્ય એ ઘડી પણ જીવે તે શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ આલોક તથા પરલોકનાં વિરોધિ દુષ્કર્મ કરી એક કલ્પ સુધી જીવવું પણ દુઃખતર છે.

ગતે શોકોનકર્તવ્યો ભવિષ્યન્નૈવ ચિંતયેત્ ॥

વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તેતે વિચક્ષણાઃ ॥ ૨ ॥

નાશ પામેલી વસ્તુનો શોક ન કરવો, અને ભવિષ્ય એટલે આવતા સમયની ચિંતા ન કરવી, તથા વિચક્ષણુ પુરૂષોએ વર્તમાન કાળને અનુસારે પ્રવૃત્તિ કરવી. અર્થાત્ ચાલતા સમયમાં કાલની અનુકૂળતા પ્રમાણે કામ કરવું.

સ્વભાવેન હિ તુષ્યંતિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ॥

જ્ઞાતયઃ સ્નાનપાનાભ્યાં વાક્યદાનેન પંડિતાઃ ॥ ૩ ॥

દેવતા, સત્પુરૂષો, અને પિતા, એ નિશ્ચે કરી સ્વભાવથી પ્રસન્ન થાયછે, જ્ઞાતિના લોકો સ્નાન અને પાનથી પ્રસન્ન થાયછે, અને પંડિત જનો વાક્યનો પૂરાવો આપવાથી પ્રસન્ન થાય છે.

આયુઃ કર્મ ચ વિક્તં ચ વિદ્યા નિધનમેવ ચ ॥

પંચૈતાનિ ચ સૃજ્યંતે ગર્ભસ્થસ્યૈવ દેહિનઃ ॥ ૪ ॥

આયુષ, કર્મ, ધન, વિદ્યા, અને મૃત્યુ, એ પાંચ વસ્તુ; જ્યારે જીવાત્મા માતાના ગર્ભમાં સ્થિત હોય છે, ત્યારેજ વિદ્યાતા નિર્માણ કરે છે.

અહો વત વિચિત્રાણિ ચરિતાનિ મહાત્મનામ્ ॥

લક્ષ્મીં તૃણાય મન્યંતે તદ્ગારેણ નમાંતિ ચ ॥ ૫ ॥

આશ્ચર્ય છે કે! મહાત્મા પુરૂષોનાં ચરિત્રો વિચિત્ર પ્રકારનાં હોયછે. ઠમકે તેઓ લક્ષ્મીને તૃણુ સમાન માને છે છતાં કદાચ જો તેને તે સેહેજ રીતે મળી જાય તો તેના ભારથી તેઓ નમી જાયછે. અર્થાત્ નમ્ર થાયછે.

यस्यस्नेहोभयं तस्य स्नेहोदुःखस्य भाजनम् ॥

સ્નેહમૂલ્યાનિ દુઃખાનિ તાનિ સ્વચ્છા વેસત્સુખમ્ ॥ ૬ ॥

જને જે પદાર્થ ઉપર સ્નેહ છે તેને તે પદાર્થના નાશનો ભય રહે છે, માટે સ્નેહજ દુઃખનું પાત્ર છે, અને સર્વ દુઃખનું મૂળ કારણ પણ સ્નેહજ છે. તેથી સ્નેહનો ત્યાગ કરી સમજી મનુષ્યે સુખથી રહેવું.

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमति स्तथा ॥

દ્રાવેતે સુખમેધેતે યદ્ભવિષ્યોવિનશ્યતિ ॥ ૭ ॥

આવવાના દુઃખનું નિવારણ કરવાને આગલથી ઉપાય કરનાર, અને જ્યારે દુઃખ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તત્કાળ નિવારણ સૂઝ આવે એવી બુદ્ધિવાળો, એ બે જણ સુખ મેળવે છે; પણ જે ભવિષ્યમાં માંડયું હશે તેમ થશે એમ ધારી ઉપાય છોડી દેનાર નાશ પામે છે.

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ॥

રાજાનમનુવર્ત્તેતે યથા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥ ૮ ॥

જે રાજા ધર્માત્મા હોય તો પ્રજા પણ ધર્મિષ્ઠ થાય છે, રાજા પાપી હોય તો પ્રજા પણ પાપિષ્ઠ નિવડે છે. રાજા સમાન દૃષ્ટિવાળો હોય તો પ્રજા પણ સમાન દૃષ્ટિવાળી થાય છે કારણ કે પ્રજા, રાજાને અનુસારે વર્તે છે. (કહેવત છે) કે “જેવા રાજા તેવી પ્રજા.”

जीवंतं मृतवन्मन्ये देहिनं धर्मवर्जितम् ॥

મૃતોધર્મેણસંયુક્તો દીર્ઘજીવી ન સંશયઃ ॥ ૯ ॥

જેણે ધર્મ સંપાદન કર્યો નથી તેવો પુરૂષ જીવતો હોય તો પણ તેને હું મરેલા પ્રમાણે માનું છું. પરંતુ જે ધર્મયુક્ત મ-

દેલો છે તે દીર્ઘકાળ પર્યંત જીવતોજ છે એમાં સંશય નથી.
અર્થાત્ એવા પુરૂષની કીર્તિ ઘણા કાળ સુધી રહે છે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં યસ્યૈકોઽપિ ન વિદ્યતે ॥

અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ॥ ૧૦ ॥

આ જગતમાં જન્મીને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ; એ ચાર પુરૂષાર્થમાંથી એકપણ જણે સંપાદન ન કર્યો તેનું જીવતર બકરીના ગળાના આંચળની પેઠે નિરર્થક છે. અર્થાત્ તેનું જીવિત વૃથા જાય છે.

દહમાનાઃ મુતીત્રેણ નીચાઃ પરચશોઽગ્નિના ॥

અશક્તાસ્તત્પદં ગંતું તતોનિદાં પ્રકુર્વતે ॥ ૧૧ ॥

દુર્જનો બીજની કીર્તિ રૂપ દુઃસહ અગ્નિથી બળેલા હો-
વાથી તેના પદને પામવાને અસમર્થ થાય છે, તેથી તેની નિંદા કરે છે.

બંધાય વિષયાસક્તં મુક્ત્યૈ નિર્વિપયં મનઃ ॥

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ ॥ ૧૨ ॥

વિષયમાં આસક્ત મન સંસારના બંધનનું કારણ છે, અને વિષયમાં આસક્તિ રહિત મન મોક્ષ એટલે સંસારના બંધનથી છુટવાનું કારણ છે. તેથી મનજ મનુષ્યોને બંધ મોક્ષનું કારણ છે.

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્માનિ ॥

યત્ર યત્ર મનોયાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥ ૧૩ ॥

દેહમાં હુંપણું જતું રહ્યા પછી, અને પરમાત્માનું યથાર્થ રૂપ જાણ્યા પછી, જ્યાં જ્યાં મન જાય છે ત્યાં ત્યાં મહાત્મા પુરૂષોને સમાધિ (બ્રહ્માકાર નિરાવરણ વૃત્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે.

ईप्सितं मनसः सर्वं कस्य संपद्यते सुखम् ॥

दैवायत्तं यतः सर्वं तस्मात्संतोषवान् भवेत् ॥ ૧૪ ॥

મનમાં ઇચ્છેલું સર્વ સુખ ડોને મળે છે? અર્થાત્ ડોઠક-
નેજ મળે છે. કારણ કે સુખ અગર દુઃખ મેળવવું એ મનુ-
ષ્યના હાથમાં નથી પણ સર્વ વાત દૈવાધીન છે. માટે સંતોષ
વાન થવું શ્રેષ્ઠ છે.

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सोगच्छति मातरम् ॥

यथा यच्च कृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ ૧૫ ॥

જમ હજારો ગાયોના ટોળામાંથી વાછરૂ પોતાની માને
ગોતી કાઢાડી તેનીજ પાસે જાય છે, તેમ કરેલું સુકૃત અથવા
દુષ્કૃત કરનારનેજ પાછળ જઈ ક્ષણ દેશે.

अनवास्थितकार्यस्य न जने न वने सुखम् ॥

जनोदहति संसर्गाद्वनं संगविवर्जनात् ॥ ૧૬ ॥

જે મનુષ્યના કાર્યોની સ્થિરતા નથી તેને મનુષ્યના સમા-
જમાં કે વનમાં કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ થતું નથી, કારણ કે
જનો તેને સંગે કરી બાળે છે, અને વન સંગ રહિતતાથી
બાળે છે.

यथा खात्वा खनित्रेण भूतले वारि विन्दति ॥

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषु रधिगच्छति ॥ ૧૭ ॥

જમ મનુષ્યો ખોદવાનાં હથીયારોથી ખોદીને પૃથ્વીમાંથી
જળ મેળવે છે, તેમ ગુરૂ પાસે રહેલી વિદ્યા સેવા કરનાર શિ-
ષ્ય હોય તેજ મેળવે છે.

કર્માયત્તં ફલં પુંસાં બુદ્ધિઃ કર્માનુસારિણી ॥

તથાપિ સુધિયશ્ચાર્યાઃ સુવિચાર્યૈવ કુર્વતે ॥ ૧૮ ॥

જો પણ સાઈ કે નહાઈ ક્ષણ પ્રાપ્ત થવું એ શુભાશુભ કર્મને આધીન છે, અને બુદ્ધિ પણ કર્મ વાસનાને અનુસાર વર્તે છે, તોપણ સારી બુદ્ધિવાળા આર્ય પુરૂષો કાર્યાકાર્યનો વિચાર કરીનેજ કર્મ કરે છે.

સંતોષસ્ત્રિષુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ॥

ત્રિષુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥ ૧૯ ॥

મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીમાં, ભોજનમાં, અને ધનમાં, એ ત્રણ વસ્તુમાં સંતોષ રાખવો. પણ ભણવું, પરમેશ્વરનું નામ જપવું, અને દાન દેવું, એ ત્રણ બાબતમાં કદી પણ સંતોષ ન કરવો.

एकाक्षरप्रदातारं योगुरुं नाभिवंदते ॥

શ્વાનયોનિશતં ભુક્ત્વા ચાંડાલેષ્વભિજાયતે ॥ ૨૦ ॥

એક અક્ષર પણ દેનાર ગુરૂને જે પુરૂષ વંદન કરતો નથી, તે સો કૂતરાનાં અવતારો ભોગવીને અંતે ચાંડાળને ઘેર ઉત્પન્ન થાય છે તાત્પર્ય કે ભણનારે ગુરૂને હૃદયમાં વંદન કરી માન આપવું.

युगांते प्रचलेन्मेरुः कल्पांते सप्त सागराः ॥

સાધવઃ પ્રતિપન્નાર્થાન્ન ચલંતિ કદાચન ॥ ૨૧ ॥

યુગના અંતમાં મેરૂ પર્વત પણ ચલાયમાન થાય છે. અને જગતના પ્રલયની વખતે સાત સમુદ્રો પણ ચલાયમાન થાય છે, પરંતુ મહાત્મા પુરૂષો પોતે સ્વીકારેલી વાતથી કદીપણ ચલાયમાન થતા નથી.

इति वृद्धचाणाक्यनीति दर्पणे त्रयोदशोऽध्यायः॥ ૧૩ ॥

પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ અન્નમાપઃ સુખાશિતમ્ ॥

મૃદૈઃ પાષાણલંઢેષુ રત્નસંખ્યા વિધીયતે ॥ ૧ ॥

આ જગતમાં અન્ન, જળ, અને સારૂં ભાષણ એ રત્ન સમાન છે. પણ મૂર્ખ મનુષ્યો તેને રત્ન ન ગણતાં, પાષાણના કડકાની રત્નમાં ગણના કરે છે. અર્થાત્ પાષાણના કાંકરાને રત્ન માને છે.

આત્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥

દારિદ્ર્યદુઃખરોગાશ્ચ બંધનવ્યસનાનિ ચ ॥ ૨ ॥

જીવાત્માને પોતે કરેલા અપરાધ રૂપ વૃક્ષનાં દરિદ્રતા, દુઃખ, રોગ, બંધન, અને વિપત્તિ; એટલાં ક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે.

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા પુનર્મહી ॥

एतत् सर्वं पुनर्लभ्यं न शरीरं पुनः पुनः ॥ ૩ ॥

ધન, મિત્ર, સ્ત્રી, અને પૃથ્વી, એટલા પદાર્થોનો નાશ થઈ જાય તો પણ ફરી ફરી જડે છે, પરંતુ આ શરીરનો નાશ થયા પછી ફરી ફરી મળતું નથી. મતલબ કે સર્વ ઉપાયથી શરીરનું સંરક્ષણ કરવું.

बहूनां चैव सत्त्वानां समवायोरिपुंजयः ॥

वर्षाधाराधरोमेघ स्तृणैरपि निवार्यते ॥ ૪ ॥

ધણા જનોનો સમુદાય નિશ્ચય શત્રુને જીતે છે, જેમ ધણાક તૃણનો સમુદાય પણ વર્ષાદની ધારા ધરનાર મેઘનું નિવારણ કરે છે.

જલે તૈલં સ્વલે ગુહ્યં પાત્રે દાનં મનાગપિ ॥

પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ ૬ ॥

જળમાં તેલ, ખળને વિષે રહેલી કોઈની છાની વાત, સત્પાત્રને આપેલું દાન અને બુદ્ધિમાન પુરૂષમાં રહેલું શાસ્ત્રવિજ્ઞાન, એટલાં વાનાં થોડાં હોય તો પણ પોતાની શક્તિથી સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તાર પામે છે.

ધર્માખ્યાને શ્મશાને ચ રોગેણાં યા મતિર્ભવેત્ ॥

સા સર્વદૈવ તિષ્ઠેચ્છેત્ કોન મુચ્યેત્ બંધનાત્ ॥ ૬ ॥

ધર્મ વિષયની કથા શ્રવણ કરતી વખતે, શ્મશાનમાં, અને રોગથી દુઃખિત થતાં મનુષ્યોને, જીવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેવીજ બુદ્ધિ જે સર્વદા રહેતી હોય, તો આ સંસારના બંધનથી કોણ ન મુકાય? સર્વે મુકાય.

ઉત્પન્નપશ્ચાત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ યાદૃશી ॥

તાદૃશી યાદે પૂર્વં સ્યાત્ કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥ ૭ ॥

કંઈપણ નિંદિત કર્મ કર્યા પછી પસ્તાવો કરનાર પુરૂષને જીવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવીજ બુદ્ધિ જે પેહેલવેહેલી ઉત્પન્ન મિતી હોય તો કોની ચઢતી સ્થિતિ ન થાય? સર્વની થાય.

દાને તપસિ શૌર્યે વા વિજ્ઞાને વિનયે નયે ॥

વિસ્મયોનહિ કર્તવ્યોબહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮ ॥

દાનમાં, તપમાં, પરાક્રમમાં, વિજ્ઞાનમાં, અને નીતિમાં (કોઈપણ પુરૂષને કુશળ જોઈ) વિસ્મય ન કરવો. કારણકે પૃથ્વી બહુરત્ન ઉત્પન્ન કરવા વાળી છે.

દૂરસ્થોઽપિ ન દૂરસ્થોયોયસ્ય મનસિ સ્થિતઃ ॥

યોયસ્ય હૃદયે નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૯ ॥

જે જેના હૃદયમાં વસેછે, તે દૂર છતાં પણ પાસેજ છે, પણ
જે જેના હૃદયમાં વસતો નથી, તે સમીપ છતાં પણ છેટેજ છે
એમ સમજવું.

યસ્માન્ન પ્રિયમિચ્છેન્નુ તસ્ય વ્રૂયાત્સદા પ્રિયમ્ ॥

વ્યાધોમૃગવધં કર્તું ગીતં ગાયતિ સુસ્વરમ્ ॥ ૧૦ ॥

જેની પાસેથી પ્રિયવસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેને
પ્રિય લાગે તેવું સર્વદા બોલવું, જેમ પારાધી મૃગને મારવા
સાડ મધુર સ્વરે તેનીપાસે જઇને ગીત ગાય છે.

અસાસન્નાવિનાશાયં દૂરસ્થા ન ફલપ્રદાઃ ॥

સેવ્યતાં મધ્યભાગેન રાજવન્નિહગુરુસ્ત્રિયઃ ॥ ૧૧ ॥

અત્યંત સમીપ રહેવાથી નાશનાં કારણ રૂપ, અને દૂર
રહેવાથી કળને ન આપનારાં, રાજા, અગ્નિ, ગુરુ, અને સ્ત્રી,
એટલાંને મધ્ય ભાગે (ધણાં પાસે કે છેટે થી નહીં) સેવવાં.

અગ્નિરાપઃ સ્ત્રિયોમૂર્ખઃ સર્પોરાજકુલાનિ ચ ॥

નિત્યં યત્નેન સેવ્યાનિ સદ્યઃ પ્રાણહરાણિ ષટ્ ॥ ૧૨ ॥

અગ્નિ, જળ, સ્ત્રી, મૂર્ખ, સર્પ, અને રાજાનું કુળ એ છને
નિરંતર સાવધપણું રાખી સેવવાં, (જે તેમ ન કરતાં પ્રમાદ
કરવામાં આવેતો) તત્કાળ પ્રાણ હરે છે.

સજીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ સજીવતિ ॥

ગુણધર્મવિહીનસ્ય જીવિતં નિષ્પયોજનમ્ ॥ ૧૩ ॥

જેના ગુણ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે તે જીવતોજ છે, જણે
જન્મ પર્યંત ધર્મનું સંપાદન કર્યું હોય તે મૃત્યુ પામે તોપણ

સર્વદા જીવતોજ છે, પરંતુ જે પુરૂષ ગુણ કે ધર્મ વિહીન છે તેનું જીવતર નિષ્ફળ છે. તાત્પર્ય કે ગુણ ધર્મ સંપાદન કરનાર મનુષ્ય કદાચ અદ્વૈતાયુષી થાય તો પણ તેની કીર્તિ ને ગુણ સર્વદા જગતના લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામી તેને જીવતો રાખી સ્મરણ કરાવે છે.

યદીચ્છસિ વશીકર્તુ જગદેકેન કર્મણા ॥

પુરા પંચદશાસ્યેભ્યોગાં ચરંતીં નિવારય ॥ ૧૪ ॥

હે મનુષ્ય ! જે તું તારા એકજ સત્કર્મથી જગતને વશ કરવાને ઇચ્છતો હોય તો પેહેલ વેહેલો પંદર મુખ્ય દ્વારે ભ્રમણ કરતું તારું મન તેનું નિવારણ કર. તાત્પર્ય કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ને ગંધ એ પંચવિષય; અને તે વિષયોને ગૃહણ કરવાવાળી કાન, ત્વચા, ચક્ષુ, જીહ્વા ને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા વાણી, હાથ, પગ, ગુદ અને શિશ્ન, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો એ પંદર દ્વારે ફરતું મન તેને તે દ્વારોમાંથી અટકાવી પરમાત્માના ચિંતનમાં લગાડ.

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં પ્રિયમ્ ॥

આત્મશક્તિસમં કોપં યોજાનાતિ સપંડિતઃ ॥ ૧૫ ॥

જેવો સમય તથા પ્રસંગ તેને અનુસાર લાપણ કરવાનું, મનુષ્યોનો સ્વભાવ જાણી તેને અનુસાર પ્રિય કરવાનું, તથા પોતાની શક્તિને અનુસાર કોપ કરવાનું, વિધાન જે જાણે છે તેને પંડિત જાણવો.

एक एव पदार्थस्तु त्रिधा भवति वीक्षितः ॥

कुणपं कामिनी मांसं योगिभिः कामिभिः श्वभिः ॥ ૧૬ ॥

એકજ આ દેહરૂપ પદાર્થ જોનારની દૃષ્ટિના અનુસાર ત્રણ

પ્રકારના લેદને પામે છે. યોગી પુરૂષો આ દેહને દુર્ગંધવાન પદાર્થથી યુક્ત અને નાશવાન બાણી મુકદ્દ સમાન ગણે છે. કામનાવાળા પુરૂષો સુંદર લાવણ્ય યુક્ત સ્ત્રીરૂપે બુદ્ધિ છે. અને કૃતરાઓ તેને માંસરૂપે દેખે છે.

મુસિદ્ધમૌષધં ધર્મં ગૃહાછિદ્રં ચ મૈથુનમ્ ॥

કુમુક્તં કુશ્રુતં ચૈવ મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધ કરેલું ઔષધ, ધર્મ, પોતાના ઘરનું છિદ્ર, મૈથુન, ન-હાડું બાધેલું અન્ન, અને નિંદિત વચન સાંભળેલું. એટલાં-વાનાં બુદ્ધિવાન પુરૂષો પ્રગટ ન કરવાં.

તાવન્મૌનેન નીયંતે કોકિલૈશ્ચૈવ વાસરાઃ ॥

યાવત્સર્વજનાનંદદાયિની વાક્ પ્રવર્તેતે ॥ ૧૮ ॥

જ્યાં લગણુ સર્વ જનને આનંદદાયક વાણી પ્રગટ થતી નથી ત્યાં લગણુ કોયલ પક્ષી મુનિવ્રત ધારણુ કરીને દિવસો નિર્ગમન કરે છે. તાત્પર્ય, તેમ સર્વ મનુષ્ય પોતાનું કાર્ય સર્વને આનંદપ્રદ ન થાય ત્યાંસુધી પ્રસિદ્ધ ન કરવું.

ધર્મં ધનં ચ ધાન્યં ચ ગુરોર્વચનમૌષધમ્ ॥

સુગૃહીતં ચ કર્તવ્યમન્યથા તુ ન જીવતિ ॥ ૧૯ ॥

ધર્મ, ધન, ધાન્ય, ગુરૂનાં વચન, અને ઔષધ, એ સર્વનું સંપાદન જમ અને તેમ સારી રીતે કરવું, તેમ ન કરતાં બે પ્રમાદ કરવામાં આવે તો અકલ્યાણ થવાનો સંભવ રહે છે.

ત્યજ દુર્જનસંસર્ગં ભજ સાધુસમાગમમ્ ॥

કુરુ પુણ્યમહોરાત્રં સ્મર નિત્યમનિસ્રતઃ ॥ ૨૦ ॥

હે મનુષ્ય ! દુર્જનનો સંગ છોડી દે, અને મહાત્મા

પુરૂષોનો સમાગમ કર, રાત્રી દિવસ સત્કર્મ કર અને દેહ, ગાદી સ્ત્રી પુત્રાદિક સંસારના સાર રહિત પદાર્થોમાંથી પ્રીતિને નિરંતર છોડી, નિત્ય અનાદિ, એક, અચલ, અને વ્યાપક, પરમાત્માનું નિરંતર સ્મરણ કર.

इति वृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

यस्य चित्तं द्रवीभूतं कृपया सर्वजंतुषु ॥

तस्य ज्ञानेन मोक्षेण किं जटाभस्मलेपने ॥ ૧ ॥

જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણી ઉપર દયાથી નિરંતર પીગળેલું રહે છે એવા પુરૂષને જ્ઞાનથી, મોક્ષથી, જટા વધારવાથી કે ભસ્મ લેપન કરવાથી શું ફલ થવાનું છે ? મતલબ કે સર્વ પ્રાણીને પોતાના સમાન ગણી તેમના ઉપર દયા કરવી તેના સમાન પ્રીતિનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન હોય નથી અર્થાત્ તેજ સાધન સર્વ કરતાં અધિક છે ?

एकमेवाक्षरं यस्तु गुरुः शिष्यं प्रबोधयेत् ॥

पृथिव्यां नास्ति तद् द्रव्यं यद्वत्वा चानृणो भवेत् ॥ ૨ ॥

જે ગુરુ શિષ્યને એક, અક્ષર એવા પરમાત્માના સ્વરૂપનો બોધ કરે છે, (કે જે બોધથી શિષ્યને જીવનમુક્તિ મળે છે) એવા ગુરુને દક્ષિણા આપવાને આ પૃથ્વીમાં એવું હોઈ ધન નથી કે જે આપીને શિષ્ય ગુરુના ઋણથી મુક્ત થાય.

खलानां कंटकानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया ॥

उपानन्मुखभंगोवा दूरतोवा विसर्जम् ॥ ૩ ॥

ખળ પુરૂષો અને કાંટા, એનું બે રીતિથી નિવારણ થઈ

શકે છે, એકતો જોડાથી મોટું ભાગી નાંખવું, અથવા દૂરથી તેનો ત્યાગ કરવો.

कुचैलिनं दंतमलोपधारिणं बव्हाशिनन्निष्ठुरभाषिणं च ॥
सूर्योदये चास्तमिते शयानं विमुंचति श्रीर्यदि चक्र-
पाणिः ॥ ४ ॥

મેલાં લૂગડાં પેહેરનાર, દાંતને મેલા રાખનાર, થાણું ખા-
નાર, કડવાં વચન બોલનાર, અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સ-
મયે સુનારને; આહેતો વિષ્ણુ પોતે સાક્ષાત્ હોય તો પણ લ-
ક્ષ્મી તેને છોડી દેછે તો બીજા મનુષ્યોને છોડી દે તેમાં
શી નવાઈ !

सजंति मित्राणि धनैर्विहीनं दाराश्च भूखाश्च सुहृज्ज-
नाश्च ॥ ते चार्थवंतं पुनराश्रयंते ह्यर्थोहि लोके पुरुषस्य-
बन्धुः ॥ ५ ॥

ધન રહિત પુરૂષને તેના મિત્રો, સ્ત્રી, સેવકો, અને કુટુંબી
જનો છોડીદેછે, અને તેજ પુરૂષ પાછો ધનવાન થાય તો
ત્યાગ કરનારાં સંબંધી થવા આવે છે, માટે આ જગતમાં ધન
એજ પુરૂષનું સંબંધિ છે. ધનહીન પુરૂષનાં સંબંધિ હોય તે
પણ શત્રુ સમાન થાય છે.

अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दश वर्षाणि तिष्ठति ॥

प्राप्ते एकादशे वर्षे समूलं च विनश्यति ॥ ६ ॥

અનીતિથી છળ કપટ કરીને મેળવેલું ધન દશ વર્ષ સુધી
રહે છે, જે અગિયારમા વર્ષને આરંભ થયો તો આગળનું

ધર્મથી મેળવેલું ધન, હોય તે સહિત, અનીતિથી મેળવેલું ધન વિનાશ પામે છે.

અયુક્તં સ્મામિનોયુક્તં યુક્તં નીચસ્ય દૂષણમ્ ॥

અમૃતં રાહવે મૃત્યુર્વિષં શંકરભૂષણમ્ ॥ ૭ ॥

અયોગ્ય વસ્તુ હોય તો પણ સમર્થ પુરૂષોના સંબંધમાં આવી યોગ્ય થાય છે, અને યોગ્ય વસ્તુ હોય તો પણ નીચ પુરૂષના સંબંધમાં આવી દૂષણ રૂપ થાય છે. જમ અમૃત ઉત્તમ વસ્તુ છતાં રાહુને મૃત્યુનું હેતુ થયું, અને વિષ અયોગ્ય વસ્તુ છતાં શંકરે ધારણ કર્યું તો અલંકાર રૂપ ગણાયું.

તદ્ગોજનં યદ્ દ્વિજમુક્તશેષં તત્સૌહૃદં યત્ ક્રિયતે પર-
સ્મિન્ ॥ સા પ્રાજ્ઞતા યા ન કરોતિ પાપં દંભં વિના યત્
ક્રિયતે સધર્મઃ ॥ ૮ ॥

બ્રાહ્મણને જમતાં શેષ રહેલું જમવું તેનુંજ નામ ભોજન, પરાયા મનુષ્યો ઉપર વિના સ્વાર્થે જે સ્નેહ રાખવો તેનુંજ નામ સુહૃદપણું, જેથી પાપ ન અને તેનું નામજ બુદ્ધિમાનપણું, અને ખોટા આડંબર રહિત જે કરવો તેનુંજ નામ ધર્મ કહેવાય છે.

મણિર્લુઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરાસિ ધાર્યતે ॥

ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃકાચોમણિર્મણિઃ ॥ ૯ ॥

કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય વગર પરીક્ષાથી મણિને પગમાં લટકાવે, અને કાચને માથા ઉપર ધરે, તેથી કંઈ મણિમાં તુચ્છતા, કે કાચમાં મહત્વતા આવતી નથી, તેની પરીક્ષા તો કોઈ

ઝવેરીની પાસે વેચવા સાટવા સમયે થાય છે, અને તેજ સ-
મયે કાચ તે કાચનુંજ અને મણિ તે મણિનું મૂલ્ય પામે છે.

અનંતશાસ્ત્રં बहुलाश्च विद्या अल्पश्च कालो बहुविघ्नता च ॥
यत्सारभूतं तदुपासनीयं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमिश्रम् ॥ ૧૦ ॥

શાસ્ત્રનો કંઈ અંત નથી, વિદ્યાઓ ઘણા પ્રકારની છે, આ-
યુષ્ય અલ્પ અને તેમાં વિદ્યા અનેક આવે છે, માટે સુજ્ઞ પુ-
રૂષે જે સારરૂપ હોય તેનુંજ ગ્રહણ કરવું. જેમ હંસ પક્ષી જ-
ળની સાથે મિશ્ર થયેલું દૂધ ગ્રહણ કરી જળને પડતું મૂકે છે
(તેમ દરેક વસ્તુનો અંત ન લેતાં સાર ગ્રહણ કરવો.)

दूरागतं पथि श्रान्तं वृथा च गृहमागतम् ॥

अनर्चयित्वा यो भुंक्ते सर्वं चांडाल उच्यते ॥ ૧૧ ॥

દૂરથી આવેલ, રસ્તાના શ્રમથી શ્રમિત થયેલ, અને અ-
નાયાસે ઘેર આવી ચડેલ, એવા અતિથિને દાન સન્મા-
ન, અને ભોજનાદિકથી પ્રસન્ન કર્યા વિના જે મનુષ્ય ભોજન
કરે છે તે ચાંડાળ સમાન ગણાય છે.

पठन्ति चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राण्यनेकशः ॥

आत्मानं नैव जानन्ति दर्वी पाकरसं यथा ॥ ૧૨ ॥

કેટલાક પુરૂષો ચાર વેદ ભણે છે, અને અનેક ધર્મશાસ્ત્રોનું
પણુ અવલોકન કરે છે, છતાં પોતાના સ્વપ્રકાશ અને વ્યાપક,
અંતરાત્માને જાણતા નથી, જેમ કડછી સર્વ પાકમાં ફરે છે
પણુ કોઈનો સ્વાદ જરા પણ ચાખતી નથી.

धन्या द्विजमयी नौका विपरीता भवार्णवे ॥

तरन्त्यधोगताः सर्वे उपरिस्थाः पतन्त्यवः ॥ ૧૩ ॥

આ સંસાર રૂપ સમુદ્રથી તારણ કરનાર બ્રાહ્મણરૂપ અપૂર્વ

નૌકા (મનવાર) ધન્ય રૂપ છે. પરંતુ કાષ્ટની નૌકા કરતાં આ આશ્વણ રૂપ નૌકા વિપરીત સ્વભાવવાળી છે. કમકે કાષ્ટની નૌકા ઉપર ચડનાર તરે છે અને નીચે રેહેનાર ખૂડે છે, પરંતુ આ આશ્વણ રૂપ નાવની તો જ ઉપર ચડે તે ખૂડે છે અને નીચે રહે તે તરે છે. (અર્થાત્ આશ્વણથી નમ્રતા રાખનાર તરે છે અને અનમ્રપણું રાખનાર નરકે જાય છે.

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽપ્યૌષધીનામ્ ॥

અમૃતમયશરીરઃ કાંતિયુક્તોઽપિ ચંદ્રઃ ॥

ભવતિ વિગતરશ્મિર્મંડલં પ્રાપ્ય માનોઃ ।

પરસદનનિવિષ્ઠઃ કોલયુત્વં ન યાતિ ॥ ૧૪ ॥

આ અમૃતનો મંડારરૂપ ચંદ્રમા, ઔષધિમાત્રનો અધિપતિ, અમૃતમય શરીરવાળો, અને કાંતિ યુક્ત છે; છતાં સૂર્ય મંડલને પ્રાપ્ત થઈને પ્રકાશ રહિત થઈ જાય છે. (આ ઉપરથી દૃષ્ટાંત લેવાનું છે કે) પારકા ઘરમાં પ્રવેશ કરનાર કોણ હલકાઈ પામતો નથી ? સર્વ કાઈ પામે છે.

અલિરયં નલિનીદલમધ્યગઃ કમલિનીમકરંદમદાલસઃ ॥

વિધિવશાત્પરદેશમુપાગતઃ કુટ્જપુષ્પરસં બહુ મન્યતે ॥ ૧૫ ॥

આ જમર નિરંતર કમલિનીના પાત્રાંમાં રેહેનાર અને તેનાજ મકરંદનું પાન કરી મધ્યી બીજ ઠેકાણે જવાને આલસુ થયેલો, પરંતુ તેજ જ્યારે દૈવાધીન થઈ પરદેશ આવી ચડ્યો અર્થાત્ પરદેશમાં આવીને કુટજ (ઈંદ્રજવ) નાં પુષ્પના રસને પાણુ ધણો સરસ માની પાન કરે છે તાત્પર્ય કે મનુષ્યે પ્રારબ્ધ પ્રાપ્ત વસ્તુથી દેશકાળને અનુસારે સંતોષમાં રહેવું.

પીતઃ ક્રુદ્ધેન તાતશ્ચરણતલહતો વલ્લભોયેન રોષાત્ ।
આબાલ્યાદ્વિપ્રવર્યૈઃ સ્વવદનવિવરે ધાર્યતે વૈરિણી મે ॥
ગેહં મે છેદયંતિ પ્રતિદિવસમુમાકાંતપૂજાનિમિત્તમ્ ।
તસ્માત્ સ્વિન્ના સદાહં દ્વિજકુલનિલયં નાથ યુક્તં ત્ય-
જામિ ॥ ૧૬ ॥

શ્રી વિષ્ણુએ લક્ષ્મીને પૂછ્યું કે હે લક્ષ્મી ! તમે બ્રાહ્મણના ધરમાં વાસ કરતાં નથી તેનું કારણ શું ? ત્યારે લક્ષ્મી કહે છે કે હે નાથ ! મારા પિતા સમુદ્રને અગસ્ત્ય ઋષિ ક્રોધ કરી પીધ ગયા હતા, અને ભૃગુઋષિએ ક્રોધ કરી તમને પાદુ મારી હતી, વળી મારી વૈરિણી સરસ્વતીને નાનપણથી બ્રાહ્મણો પોતાના મુખમાં રાખે છે, તથા દિન દિન પ્રતિ શિવ પૂજનસાડ મારું રહેવાનું સ્થાન કમળ તેને બ્રાહ્મણો તોડી લે છે, આટલા અપરાધથી સર્વદા હું ખેદ પામીને બ્રાહ્મણોના ધરનો ત્યાગ કરું છું. એટલે બ્રાહ્મણના ધરમાં હું (લક્ષ્મી) વસતી નથી.

बंधनानि खलु संति बहूनि प्रेमरज्जुकृतबंधनमन्यत् ॥
दारुभेदनिपुणोऽपि षडंगि निष्क्रियोभवति पंकजको-
शे ॥ १७ ॥

આ સંસારમાં પ્રાણીને બંધન કરતા ઘણા પદાર્થો છે, પરંતુ પ્રેમરૂપ દોરડીનું બંધન સર્વ કરતાં બૂદ્ધ પ્રકારનું છે, (કારણ કે બીજાં બંધનોથી છૂટી શકાય છે પણ પ્રેમ બંધનથી છૂટાતું નથી.) “દૃષ્ટાંત” ભમરો લાંકડાંને કાતરીને તેમાંથી નીકળી જવાને સમર્થ છે, પણ તેજ ભમરો કમળના કાશને કાતરીને (પ્રેમબંધનનેલીધે) બાહ્યાર નીકળવા સમર્થ થતો નથી.

છિન્નોપિ ચંદનતરૂર્ન જહાતિ ગંધં, વૃદ્ધોઽપિ વારણપતિર્ન
જહાતિ લીલામ્ ॥ યંત્રાર્પિતોમધુરતાં ન જહાતિ ચેભુઃ
ક્ષીણોઽપિ ન સજતિ શીલગુણાન્કુલીનઃ ॥ ૧૮ ॥

જમ ચંદનના વૃક્ષને છેદિએ તોપણ પોતાની સુગંધ છોડતું
નથી, હાથી વૃદ્ધ થાય તોપણ પોતાની ચાલના વિલાસને છો-
ડતો નથી, અને શેરડીને યંત્રમાં નાંખીને પીલીએ તોપણ
પોતાની મધુરતા છોડતી નથી, તેમ કુળવાન પુરુષ (દુર્દેવથી)
કદાચ દરિદ્રતા પામે, તોપણ પોતાનાં શીળ અને ગુણોનો
ત્યાગ કરતો નથી.

उर्व्यां कोऽपि महीधरोलघुतरोदोर्भ्यां धृतोलीलया ।

तेन त्वं दिवि भूतले च सततं गोवर्द्धनोगीयसे ॥

त्वां त्रैलोक्यधरं वहामि कुचयोरग्रे न त द्रण्यते ।

किंवा केशव भाषणेન बहुના પુણ્યૈર્યશોભ્યતે ॥ ૧૯ ॥

શ્રીકૃષ્ણને રાધાજી કહેછેકે-હે ભગવન્! પૃથ્વીમાં રહેલાં
કોઈક નાનામાં નાના પર્વતને રમત કરતાં તમે હાથમાં ધારણ
કર્યો, તે કારણથી આ પૃથ્વી તથા સ્વર્ગમાં તમે ગોવર્દ્ધન
ધારી કેહેવાઓ છો; પણ ત્રણ લોકને ધરનાર તમે તેને
હું મારા કુચાત્ર લાગ ઉપર ધારણ કરું છું, છતાં મારી ગ-
ણના કોઈ કરતું નથી, માટે હે કેશવ! ધણું બોલવાથી શું ?
પુણ્યથીજ યશ મળે છે પણ પરાક્રમથી નહીં.

इति वृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૯ ॥

ન ધ્યાતં પદમીશ્વરસ્ય વિધિવત્ સંસારવિચ્છિન્નયે ।

સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપદુર્ધર્મોડપિ નોપાર્જિતઃ ॥

નારીપીનપયોધરોરુયુગલંસ્વપ્નેપિ નાલિંગિતં ।

માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનચ્છેદે કુઠારાવયમ્ ॥ ૧ ॥

સંસારના નાશને વાસ્તે (જન્મ મરણથી છુટી મોક્ષ મેળવવાસાથે) વિધિ પ્રમાણે પરમેશ્વરના પદનું ધ્યાન ન કર્યું, તેમજ સ્વર્ગનાં પારણાં પુલ્લાં કરે તેવો યથાર્થ ધર્મ પણ સંપાદન ન કર્યો, અને સ્ત્રીનાં પુષ્ટ સ્તન તથા ગંધાનું સ્વપ્નમાં પણ આલિંગન ન કર્યું અરે! અમે તો કેવળ માતાની યુવાવસ્થા રૂપ વન તેનું છેદન કરવાસાથે કુંવાડા જેવા નિવડયા. અર્થાત્ જગતમાં જન્મ લેધને ધર્મ, અર્થ, કામ, ને મોક્ષ, એ ચાર પુરૂષાર્થમાંથી અમે એક પણ ન મેળવ્યો. કેવલ માતાને ભાર રૂપ જ થયા.

જલપંતિ સાર્દ્ધમન્યેન પશ્યંત્યન્યંસવિભ્રમાઃ ॥

હૃદયે ચિંતયંત્યન્યં ન સ્ત્રીણામેકતોરતિઃ ॥ ૨ ॥

સ્ત્રી એક પુરૂષ સાથે વાતો કરતી જાય છે, અને બીજાને વિલાસ યુક્ત જોતી જાય છે, તથા ત્રીજાનું મનમાં ચિંતવન કરે છે (એવો તેનો ચંચળ સ્વભાવ છે) માટે તેની એકજ ઉપર પ્રીતિ છે, એવું નિશ્ચય થતું નથી.

યો મોહાન્મન્યતે મૂઢોરક્તેયં મયિ કામિની ॥

સતસ્યાવશગોભૂત્વા નૃત્યેત્ ક્રીડાશકુંતવત્ ॥ ૩ ॥

જે મૂઢ પુરૂષ મોહથી એમ માને છે કે આ સ્ત્રી મારા ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ રાખે છે, તે તેમ ધારી તેને વશ થઈ નાચ

કરવાવાળાં પક્ષીની પેઠે નાચે છે, અર્થાત્ સ્ત્રીની ધૃત્તિ પ્ર-
માણે આચરણ કરે છે.

કોડ્ધર્થાન્ પ્રાપ્ય ન ગર્વિતો વિષયિણઃ કસ્યાપદોઽસ્તંગતાઃ ।
સ્ત્રીભિઃ કસ્ય ન સ્વંઙિતં ભુવિ મનઃ કોનામ રાઙ્ગઃ પ્રિયઃ ॥
કઃ કાલસ્ય ન ગોચરત્વમગમત્ કોડ્ધર્થી ગતોગોરવમ્ ।
કોવા દુર્જનદુર્ગુણેષુ પતિતઃ ક્ષેમેણ યાતઃ પાથિ ॥ ૪ ॥

ધન પામીને ગર્વવાન ડોણ નથી થતો? (સર્વ કંઈ થાય છે) ક્યા વિષયી પુરૂષની વિપત્તિ નાશ પામી? (કાંઈ નહીં) આ જગતમાં સ્ત્રીઓ કોના મનનું ખંડન કરતી નથી? (સર્વ નામનનું કરે છે) રાજાને પ્રિય ડોણ છે? (કાંઈ નહીં) કાળને વશ ડોણ થતું નથી? (સર્વ થાય છે) ક્યા યાચકે મોટાં મેળવી? (કાંઈએ નહીં) અને દુર્જનના દુર્ગુણની જગમાં ફસાઈ આ સંસારના માર્ગમાં કુશળપણે ડોણ રહે છે? (કાંઈ નહીં) અર્થાત્ આટલાં વાનાને પ્રાપ્ત થઈ કાંઈ મહાત્મા પુરૂષ અથવા જેના ઉપર ધૈર્ય કરે તેજ બચે છે.

ન નિર્મિતા કેન ન દૃષ્ટપૂર્વા ન શ્રૂયતે હેમમયી કુરંગી ॥
તથાપિ તૃષ્ણા રઘુનંદનસ્ય વિનાશકાલે વિપરીત
બુદ્ધિઃ ॥ ૫ ॥

પૂર્વે કાંઈએ સોનાની મૃગલી રચેલી ન હોતી, તેમ કાંઈએ દીઠી પણ ન હોતી અને સાંભલવામાં પણ આવી ન હોતી, તેમ છતાં રામચંદ્રજીને તે મેલવવાની ધૃત્તિ થઈ, (આથી એમ અનુમાન થાય છે કે) જ્યારે વિનાશ સમય આવનાર હોય ત્યારે મહાન્ પુરૂષની બુદ્ધિ પણ વિપરીત થાય છે.

ગુણૈરુત્તમતાં યાતિ નોચૈરાસનસંસ્થિતઃ ॥

પ્રાસાદાશેશ્વરસ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૬ ॥

પ્રાણીમાત્ર ગુણથીજ ઉત્તમતા પામે છે, પણ ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી ઉત્તમતા મળતી નથી, મોટા મેહેલની ટાચ ઉપર ચડીને બેસવાથી શું કાગડો ગરુડ પક્ષીની સમાનતા પામશે ? (કદી નહીં.)

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યંતે ન મહત્યોઽપિ સંપદઃ ॥

પૂર્ણેદુઃ કિં તથા વંદ્યો નિષ્કલંકો યથા કુશઃ ॥ ૭ ॥

ગુણજ સર્વ સ્થળે પૂજ્ય છે, પણ મહાન્ સંપત્તિ હોય તે પૂજાતિ નથી. જમ નિષ્કલંક પણ બીજનો ચંદ્રમા વંદન કરાય છે તેમ પૂત્રેમનો પૂર્ણચંદ્ર વંદન કરાતો નથી.

પરપ્રોક્તગુણોયસ્તુ નિર્ગુણોઽપિ ગુણી ભવેત્ ॥

ઈંદ્રોઽપિ લઘુતાં યાતિ સ્વયં પ્રખ્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૮ ॥

જેના ગુણનું કથન બીજ લોકો કરે છે, તે નિર્ગુણ હોય તોપણ ગુણવાન ગણાય છે, પરંતુ પોતાના ગુણ પોતાને મોઢે વખાણનાર કદાચ ઈંદ્ર હોય તોપણ હલકાઈ મેળવે છે.

વિવેકિનમનુપ્રાપ્તા ગુણાયાંતિ મનોજ્ઞતામ્ ॥

સુતરાં રત્નમાભાતિ ચામીકરનિયોજિતમ્ ॥ ૯ ॥

જોકે ગુણ સ્વભાવથીજ સુંદર છે, તોપણ વિવેકી જનોના સંબંધમાં આવી વિશેષ સુંદરતા પામે છે. જેમ રત્ન શોભાવાળું છે, તોપણ સોનામાં જડાઈને વધારે શોભા પામે છે.

गुणैः सर्वज्ञतुल्योऽपि सीदत्येकोनिराश्रयः ॥

अनर्घ्यमपि माणिक्यं हेमाश्रयमपेक्षते ॥ १० ॥

ધશ્વરના સરખા ગુણવાન પુરૂષ હોય પરંતુ આશ્રય રહિત એકલો દુઃખ પામે છે, જેમ અમૂલ્ય રત્ન હોય, તોપણ સોનામાં જોડાય તોજ સાફ લાગે છે. માટે સોનાની તેને અપેક્ષા રહે છે. તેમ ગુણવાન પુરૂષને આશ્રયની અપેક્ષા છે.

अतिक्लेशेन येह्यर्था धर्मस्यातिक्रमेण तु ॥

शत्रूणां प्रणिपातेन ते अर्था मा भवंतु मे ॥ ११ ॥

અત્યંત ક્લેશ વેઠવાથી જે ધન મળતું હોય, ધર્મ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી જે ધન પ્રાપ્ત થતું હોય, અને શત્રુઓને નમન કરવાથી જે પ્રાપ્ત થતું હોય, (એવું ધન મને જોઈતું નથી.) અર્થાત્ તેવું ધન મને ન પ્રાપ્ત થાઓ.

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या या वधूरीव केवला ॥

या तु वेश्येव सामान्या पथिकैरपि भुज्यते ॥ १२ ॥

જે લક્ષ્મી પોતાની સ્ત્રીની પેઠે એકનાજ ઉપયોગમાં આવે તેણે કરીને શું ફળ છે? પરંતુ લક્ષ્મી તો એવી જોઈએ કે વેશ્યાની પેઠે સર્વને ઉપયોગમાં આવે. અને પ્રવાસી લોકો પણ જનો ઉપયોગ કરી શકે.

धनेषु जीवितव्येषु स्त्रीषु चाहारकर्मसु ॥

अवृत्ताः प्राणिनः सर्वे यातायास्यंति यांति च ॥ १३ ॥

ધનમાં, આયુષ્યમાં, સ્ત્રીમાં, અને આહાર કરવામાં, કાઠ દિવસ કાઠપણ પ્રાણીઓ તૃતી પામી ગયાં નથી, પામતાં

નથી, અને પામશે પણ નહીં. અર્થાત્ એ વિષયોની તૃષ્ણા પ્રાણી માત્રને નિરંતર રહ્યા કરે છે. માટે ખરૂં જ્ઞાન તો એજ છે કે તે પદાર્થોની તૃષ્ણા છોડી ઈશ્વર ભજનમાં મનોવૃત્તિ લગાડવી.

ક્ષીયંતે સર્વદાનાનાનિ યજ્ઞહોમબલિક્રિયા ॥

ન ક્ષીયતે પાત્રદાનમભયં સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૪ ॥

યજ્ઞ, હોમ, બળિદાન અને તેની ક્રિયાઓનો અને સર્વ દાનનો નાશ થાય છે. પરંતુ પાત્રને આપેલું દાન, અને સર્વ પ્રાણીને આપેલું અભયપણું ક્યારે પણ નાશ પામતાં નથી.

તૃણં લઘુ તૃણાત્તૂલં તૂલાદપિ ચ યાચકઃ ॥

વાયુના કિંન્ન નીતોઽસૌ મામયં યાચયિષ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

સર્વ કરતાં તૃણ હલકું છે, તે કરતાં કપાસ હલકો છે, અને કપાસ કરતાં પણ યાચક હલકો છે (આ ઉપરથી કોઈ શંકા કરે કે યાચક આટલો બધો હલકો છે) ત્યારે વાયુ તેને કેમ ઉડાડી શકતો નથી? તેનું સમાધાન કે:- વાયુ પોતે એમ મનમાં સમજે છે કે યાચક મારી પાસે પણ કંઈ માગશે. એવું ધારી તેને એ ઉડાડતો નથી.

વરં પ્રાણપરિત્યાગોમાનભંગેન જીવનાત્ ॥

પ્રાણત્યાગે ક્ષણં દુઃસ્વં માનભંગે દિને દિને ॥ ૧૬ ॥

માન ભંગ થઈને જીવવા કરતાં પ્રાણનો પરિત્યાગ કરવો શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે પ્રાણનો ત્યાગ કરતી વખત માત્ર ક્ષણવારજ

દુઃખ થાય છે. પરંતુ માન લંગ થવાથી તો નિરંતર જીવતાં
લગી દુઃખ થાય છે.

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યન્તિ જંતવઃ ॥

તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૧૭ ॥

મધુર વચન કેહેવાથી સર્વ જીવ સંતુષ્ટ થાય છે, માટે સર્વ
મનુષ્યોએ મધુર વચન બોલવાની ટેવ રાખવી, પણ વચન
બોલવામાં દરિદ્રતા ન રાખવી. મતલબ કે સર્વનું અંતઃકરણ
ખુશી થાય તેવું બોલવું.

સંસારકદુઃખસ્ય દ્વે ફલે અમૃતોપમે ॥

સુભાષિતં ચ સુસ્વાદુ સંગતિઃ સુજને જને ॥ ૧૮ ॥

આ સંસાર કડવાં વૃક્ષ સરખો છે પરંતુ તેનાં બે ફળો અ-
મૃત સમાન છે, એક તો સાદું રસ યુક્ત મધુર લાષણ, અને
બીજું સત્પુરૂષોની સંગતિ.

જન્મ જન્મ યદભ્યસ્તં દાનમધ્યયનં તપઃ ॥

તેનૈવાભ્યાસયોગેન દેહી ચાભ્યસ્યતે પુનઃ ॥ ૧૯ ॥

જન્મ જન્મ પ્રતિ જે દાન, અધ્યયન, અને તપનો અ-
ભ્યાસ કરેલો છે, તેજ અભ્યાસના સંયોગથી બીજા જન્મોમાં
પણ ફરી ફરીને અભ્યાસ કરવામાં જીવને રૂચિ જોડાય છે.
અર્થાત્ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો ઉત્તરોત્તર જન્મમાં પ્રેરક થાય છે.

પુસ્તકેષુ ચ યા વિદ્યા પરહસ્તેષુ યદ્દનમ્ ॥

ઉત્પન્નેષુ ચ કાર્યેષુ ન સા વિદ્યા ન તદ્દનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પોતાને મોટે ન રાખતાં બાણીને પુસ્તકમાંજ રાખેલી
વિદ્યા, પોતાના સ્વાધીનમાં ન રાખતાં બીજા મનુષ્યના હા-

થમાં સોપેલું ધન, એ એ વાંનાં સમય પડે ઉપયોગમાં આવતાં નથી, માટે એવી વિદ્યા અને એવું ધન હોય તો પણ ન હોય તેવાં ગણવાં.

इतिवृद्धचाणाक्यनीतिदर्पणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

પુસ્તકપ્રત્યયાધીતં નાધીતં ગુરુસન્નિધી ॥

સભામધ્યે ન શોભંતે જારગર્ભાઙ્ગ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧ ॥

જે પુરૂષ શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે ગુરૂપાસે વિદ્યા ભણ્યો નથી, પરંતુ પુસ્તકોમાંથી જોઈ જોઈ પોતાની મેળે શીખેલો છે તે પુરૂષ વ્યભિચારીપુરૂષના સંગથી રહેલા ગર્ભવાળી સ્ત્રીની પેઠે, સભામાં શોભા પામતો નથી. અર્થાત્ તેને વિદ્યાનું યથાર્થ તાત્પર્ય જાણવામાં આવતું નથી તેથી હાસ્યાસ્પદ થાય છે.

કૃતે પ્રાતિકૃતિં કુર્યાદ્દિસને પ્રતિર્હિસનમ્ ॥

તન્ન દોષો ન પતતિ દુષ્ટે દુષ્ટં સમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

જે કોઈ પુરૂષ આપણા ઉપર ઉપકાર કરે તો આપણે પણ ઉપકાર કરવો, જે આપણને કોઈ મારે તો આપણે સામે તેને મારવો, તેમાં પાપ નથી, કેમકે આપણી સાથે દુષ્ટતાથી વર્તે તેની સાથે આપણે પણ દુષ્ટતાથી વર્તવું એવો ન્યાય છે.

यद्दूरं यदुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ॥

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम् ॥ ૩ ॥

જે વસ્તુ ધણી દૂર હોય, જે વસ્તુ મહા મેહેનતે મળતી હોય, જે વસ્તુ ધણે છેટે હોય તે પણ સર્વ તપ ઉદ્ધોગથી મે-

ળવી શકાય છે. માટે તપ (ઉદ્ધોગ)એ દુરતિક્રમ છે. અર્થાત્ ઉદ્ધોગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

લોભશ્ચેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકૈઃ ॥
 સત્યંચેત્તપસા ચ કિં શુચિમનોયદ્યસ્તિ તીર્થેન કિં ॥
 સૌજન્યં યદિ કિં ગુણૈઃ સુમાહિમા યદ્યસ્તિ કિં મંદનૈઃ ।
 સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશોયદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥ ૪ ॥

પુરૂષમાં લોભ રૂપી અવગુણ હોય તો ખીજ અવગુણ શી ગણતીમાં છે? અર્થાત્ લોભજ સર્વ કરતાં મોટો અવગુણ છે. ચાડીઆપણું જો હોય તો ખીજાં પાપ શી ગણતીમાં છે? અર્થાત્ તેના જેવું મોટું પાપ કોઈ નથી. સત્યતા જો હોય તો ખીજાં તપથી શું ફળ છે? અર્થાત્ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ સત્યતા છે. નિર્ભજ મન જો હોય તો ખીજાં તીર્થથી શું ફળ છે? અર્થાત્ સર્વ તીર્થ કરતાં શુદ્ધ મનનું ફળ વધારે છે. સુજનતા જો હોય તો ખીજ ગુણોનો શો ખપ છે? અર્થાત્ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગુણ સુજનતા છે. લોઢામાં સત્કીર્તિ છે તો વસ્ત્રાભરણથી શું ફળ છે અર્થાત્ વસ્ત્રાભરણથી સત્કીર્તિ શ્રેષ્ઠ છે. સારી વિદ્યા છે તો ધનનું શું પ્રયોજન? સદ્વિદ્યા એજ શ્રેષ્ઠ ધન છે. અને લોકમાં અપકીર્તિ છે તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન; અર્થાત્ મૃત્યુ કરતાં અપકીર્તિ વધારે દુઃખદાય છે.

પિતારત્નાકરોયસ્ય લક્ષ્મીર્યસ્ય સહોદરી ॥
 શંભોભિક્ષાટનં કુર્યાન્નાદત્તમુપાતિષ્ટતે ॥ ૫ ॥

જેનો પિતા રત્નાકર એટલે જમાંથી ધણાં રત્નો પેદા થાય છે તેવો સમુદ્ર છે, અને લક્ષ્મી તો જની બેન છે, તેમ છતાં શંખ

ભિક્ષા સાડ લટકતો ફરે છે, માટે પૂર્વે દીધા વિના કંઈ પણ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ નિશ્ચય જાણવું.

અશક્તસ્તુ ભવેત્સાધુર્બલચારી ચ નિર્દનઃ ॥

વ્યાધિષ્ઠોદેવમક્તશ્ચ વૃદ્ધા નારી પ્રતિવ્રતા ॥ ૬ ॥

ઘણા ખરાં મનુષ્યો કામ કરવાને અશક્ત થાય ત્યારે સાધુ થાય છે. નિર્દન થઈ જાય ત્યારે બ્રહ્મચર્ય વ્રત ધારણ કરે છે, અને રોગથી ઘણા પીડિત થાય ત્યારે દેવતાના ભક્ત થાય છે, તથા સ્ત્રી જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાવાળી અશક્ત થાય ત્યારે પતિવ્રત ધારણ કરે છે. અર્થાત્ એ કંઈ ખરેખર સાધુપણું, બ્રહ્મચર્ય દેવભક્તિ અને પતિવ્રત કેહેવાતાં નથી.

નાન્નોદકસમં દાનં ન સ્થિતિર્દ્વાદશીસમા ॥

ન ગાયત્ર્યાઃ પરોમંત્રો નમાતુર્દેવતં પરમ્ ॥ ૭ ॥

અન્ન તથા જળ બીજાને આપવું તેના સરખું કોઈ દાન નથી, પારશ જીવી કોઈ તિથિ નથી અર્થાત્ પારશ દાન દેવાને શ્રેષ્ઠ તિથિ છે, ગાયત્રી મંત્ર સમાન બીજો કોઈ ઉત્તમ મંત્ર નથી, અને મા સમાન પરમ દેવતા કોઈ નથી.

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મક્ષિકાયાઃ વિષં શિરે ॥

વૃશ્ચકસ્ય વિષં પુચ્છે સર્વાંગિ દુર્જનોવિષમ્ ॥ ૮ ॥

સર્પના દાંતમાંજ વિષ રહે છે, માખીઓના માથામાં વિષ રહે છે, વીંછીના પૂંછાડામાં વિષ રહે છે. અને દુર્જન તો સર્વ અંગમાં વિષયુક્ત છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રાણી કરતાં દુર્જનમાં વિષ અધિક છે. માટે તેનો સ્પર્શ પણ ન કરવો.

પત્યુરાજ્ઞાં વિના નારી ઉપોષ્ય વ્રતચારિણી ॥

આયુષ્યં હરતે ભર્તુઃ સા નારી નરકં વ્રજેત્ ॥ ૯ ॥

પોતાના પતિની આજ્ઞા વિના જે સ્ત્રી ઉપવાસ વ્રત વગેરે કરેછે, તે પોતાના પતિના આયુષ્યનું હરણ કરે છે, અને પોતે નરકમાં જાય છે. માટે સ્ત્રીએ જે કંઈ પણ સત્કર્મો કરવાં તે પતિની આજ્ઞા લેઈ કરવાં.

ન દાનૈઃ શુદ્ધ્યતે નારી નોપવાસશતૈરપિ ॥

ન તીર્થસેવયા તદ્વદ્ભર્તુઃ પાદોદકૈર્યથા ॥ ૧૦ ॥

પોતાના પતિના ચરણના જળરૂપ તીર્થનું સેવન કરવાથી સ્ત્રી જેવી પવિત્ર થાય છે, તેવી ધણાં દાન દીધાથી, હજારે ઉપવાસ કર્યાથી કે તીર્થનું સેવન કર્યાથી પવિત્ર થતી નથી. માટે સ્ત્રીએ નિરંતર પતિનુંજ સેવન કરવું.

પાદશેષં પીતશેષં સંધ્યાશેષં તથૈવચ ॥

શ્વાનમૂત્રસમં તોયં પીત્વા ચાંદ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૧૧ ॥

પગ પોતાં બાકી વધેલું પાણી, પીધા પછી બાકી વધેલું પાણી અને સંધ્યા કર્યા પછી બાકી વધેલું પાણી ફૂતરાંના મૂત્ર સમાન બણવું અને એ પીવાથી ચાંદ્રાયણ વ્રત કરતાં શુદ્ધ થવાય છે. માટે તે ન પીવું.

દાનેન પાણિર્નતુ કંકણેન સ્નાનેન શુદ્ધિર્નતુ ચંદનેન ॥

માનેન વૃષ્ણિર્નતુ ભોજનેન જ્ઞાનેન મુક્તિર્નતુ મંડનેન ॥ ૧૨ ॥

દાન દેવાથી જેવી હાથને શોભા મળે છે, તેવી કડાં પેહેરવાથી મળતી નથી, નાહાવાથી જેવી શરીરને શુદ્ધિ મળે છે, તેવી ચંદન ચોપડવાથી મળતી નથી, માન પામવાથી જેવી

મનને તૃપ્તિ મળે છે, તેવી ભોજન કરવાથી મળતી નથી અને જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે પણ ખોટા આડંબર રાખી વસ્ત્રાભરણ ધારણ કરવાથી મળતી નથી.

નાપિતસ્ય ગૃહે ક્ષૌરં પાષાણે ગંધલેપનમ્ ॥

આત્મરૂપં જલે પश्यન્ શક્ત્યાપિ શ્રિયં હરેત્ ॥ ૧૩ ॥

વાળંદને ઘેર જઈ ક્ષૌર કરાવવું, ચોરશીયા ઉપરથી ચંદન ઉતાર્યા વિના કરવું, અને પોતાનું પ્રતિ બિંબ જળમાં બેવું એટલાં વાનાં ઈંદ્રની પણ લક્ષ્મીને હરે છે. માટે પુરૂષે એ આચરણો ન કરવાં.

સઘઃ શક્તિહરા તુંડિ સઘઃ પ્રજ્ઞા કરી વચા ॥

સઘઃ શક્તિહરા નારી સઘઃ શક્તિકરં પયઃ ॥ ૧૪ ॥

તુંડી એક જાતની (ઔષધિ) ખાવાથી તત્કાળ શક્તિ હરી લે છે, વચા (અકલકરો) ખાવાથી તત્કાળ બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થાય છે, સ્ત્રી, સમાગમ કરવાથી તત્કાળ શક્તિ હરી લે છે. અને દૂધનું ભક્ષણ કરવાથી તરત બળમાં વધારો થાય છે.

પરોપકરણં યેષાં જાગર્ત્તિ હૃદયે સતામ્ ॥

નશ્યાંતિ વિપદસ્તેષાં સંપદઃ સ્યુઃ પદે પદે ॥ ૧૫ ॥

જે સત્પુરૂષોના હૃદયમાં પરોપકાર કરવાની ઉત્કંઠા નિરંતર જગૃત છે, તેની વિપત્તિ સઘળી નાશ પામે છે, અને પગલે પગલે તેને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યદિ રામા યદિ ચ રમા યદિ તનયોવિનયગુણોપેતઃ ॥

તનયે તનયોત્પત્તિઃ સુરવરનગરે કિમાધિક્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

જે સદ્ગુણી સ્ત્રી હોય, જે ઇચ્છા પ્રમાણે લક્ષ્મી મળી હોય, જે પુત્ર વિનય અને ગુણોથી યુક્ત હોય, અને પુત્રને

ધેર પણ પુત્રનીઉત્પત્તિ થાય, તો આ લોક કરતાં સ્વર્ગ લોકમાં શું વધારે અધિકતા છે? અર્થાત્ આ લોકજ તેને સ્વર્ગ છે.

આહારાનિદ્રાભયમૈથુનાને સમાનિ ચૈતાનિ નૃણાં પશુ-
નામ્ ॥ જ્ઞાનં નરાણામધિકોવિશેષો જ્ઞાનેન હીના પ-
શુભિઃ સમાનાઃ ॥ ૧૭ ॥

ખાતું ઉંઘતું, ભય, અને વિષય સુખ, એટલાં વાનાં મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીમાં સમાન છે, માત્ર મનુષ્યમાં જ્ઞાન ગુણ અધિક છે, જે મનુષ્યમાં જ્ઞાન ગુણ ન હોય તો પશુ અને મનુષ્ય એ સમાન થઈ જાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન રહિત મનુષ્ય પણ સમાન છે.

દાનાર્થિનોમધુકરાયદિ કર્ણતાલૈઃ, દૂરીકૃતાઃ કરિવરેણ
મદાંધબુદ્ધ્યા ॥ તસ્યૈવ ગંડયુગમંડનહાનિરેષા મૃંગાઃ પુન-
ર્વિકચપદ્મવને વસંતિ ॥ ૧૮ ॥

હાથીના ગંડ સ્થળમાં રહેલાં મદરસની સુગંધ લેવાને આવનાર ભ્રમરને હાથી મદાંધ બુદ્ધિથી પોતાના કાન ફફડાવી કદાચ દૂર કરી મૂકે તેથી ભ્રમરને કંઈ હાની નથી, પરંતુ ઉલટી પોતાના ગંડસ્થળની શોભા ઘટે છે, ભ્રમર તો વળી પ્રકૃષ્ટીત થયેલાં કમળના વનમાં જઈને વસે છે. તાત્પર્ય કે કોઈ ધનવાન પુરૂષપાસે કોઈ ગરીબ માણસ માગવા આવે તેને તે ન આપે તો તેથી ગરીબને કંઈ હાની નથી. પણ ધનવાનની શોભા ઘટે છે. કારણ કે ગરીબ તો વળી બીજાથી પણ મેળવશે.

રાજા વેશ્યા યમશ્ચાગ્નિસ્તકરોબાલયાચકૌ ॥

પરદુઃખં ન જાનંતિ અષ્ટમોગ્રામકંટકઃ ॥ ૧૯ ॥

રાજા, વેશ્યા, અગ્નિ, ચોર, બાળક, અને આઠમો આઠ

કંટક એટલે ગામમાં રહી લોકાને દુઃખ દેનાર, એટલાં જાણુ પારકાં દુઃખનો વિચાર કરતાં નથી.

અથ: પશ્યસિ કિં બાલે પતિતં તવ કિં ભુવિ ॥

રેરેમૂર્ખ ન જાનાસિ ગતં તારુણ્યમૌક્તિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

કાંઈ મનુષ્યે એક સ્ત્રીને પૂછ્યું કે હે બાળા ! નીચે પૃથ્વી ઉપર તું શું બુવે છે, તારૂં કંઈ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયું છે ? ત્યારે સ્ત્રી ખોલી અરે મૂર્ખ ! તું બણતો નથી કે મારી યુવાવસ્થાએ મોતી ખોવાઈ ગયું છે !

વ્યાલાશ્રયાપિ વિફલાપિ સકંટકાપિ વક્ત્રાપિ પંકિલમ-
વાપિ દુરાસદોપિ ॥ ગંધેન બંધુરાસિ કેતકિ સર્વજન્તોઃ
एकोगुणः सैलै निहंति समस्तदोषान् ॥ ૨૧ ॥

એક કવિ કેતકિને કહે છે કે હે કેતકિ ! જો કે તું સર્પને આશ્રય આપનાર છે, કૂળ રહિત છે, કાંટાવાળી છે, કાઢવમાં ઉગવાવાળી છે, દુઃખથી મેળવા યોગ્ય છે, તોપણ તારામાં એક અસાધારણ ગંધ ગુણ રહેલો છે તેથી તું સર્વને પ્રિય લાગે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે એક પણ સારો ગુણ વસ્તુમાં હોય તો સર્વ દોષોને હણે છે.

इतिश्री वृद्धचाणक्यनीतिदर्पणे सप्तदशोध्यायः ॥ ૨૭ ॥

समाप्तोयं वृद्धचाणक्यनीतिदर्पणोग्रंथः ॥

***** समाप्त. *****

**અગાઉથી આશ્રય આપનાર ઉદાર સદ્
ગ્રહસ્થાનાં નામોની યાદી.**

નકલ

નામો

મામ

**૧૦૦ નામદાર મહારાજવિરાજ મિરજાં મહારાઓ શ્રી
ખેંગારજી**

- સવાઇ બાહાદુર જી સીં આઇં ઈં સંસ્થાન.....કચ્છભૂજ
- ૫૦ મેં રાં રાં છોટાલાલભાઈ સેવકરામ મહારાવશ્રીના ખાનગી
સેક્રેટરી સાહેબ.....ભુજ
- ૫૦ મેં શેઠ ખીમજીભાઈ જયરામ શિવજીમુંદરાખંદર
- ૫૦ મેં શેઠ જીવણદાસ ઈંબજી શિવજી.....એજન
- ૨૫ મેં શેઠ કેશવજી દામોદર જયરામ.....એજન
- ૧૦ મેં ગોસાઈશ્રી રિદ્ધિગિરિજી પ્રાણુગિરિજી માંડવી ખંદર
- ૧૭ વેદભૂર્તિ શાસ્ત્રીજી લક્ષ્મીશંકર જયશંકર મારફત
- ૧૦ ઉપાધ્યાય જેરાજ મેરજી.....ભુજનગર
- ૧ શાસ્ત્રીજી લક્ષ્મીશંકર જયશંકર એજન
- ૨ જોગી લાલનાથજી સેવાનાથજી એજન
- ૧ રાજગોર બાવા કલ્યાણજીએજન
- ૧ રાજગોર કુંવરજી નાગજી એજન
- ૧ ગોરવાલજી હરિરામ..... એજન
- ૧ જમાદાર કાસમ ચકોરાણી.....એજન
- ૬૦ હંસરાજ લક્ષ્મીદાસ..... મુંદરાખંદર

૧૧. ગુરુ મોતીચંદુ કુશળચંદુ મારફત

- ૫ પુન્ય મોતીચંદુ કુશળચંદુ
 ૨ ભોજક દેવુ કુંવરુ મુંદરાબંદર
 ૨ ગુરુ કલ્યાણુ, કપાયાના
 ૧ માંડિ ધારશી હિરાચંદ, ... રામપુર
 ૧ શા. પુંજ લખધીર કપાયાના
 ૮ મે. રા. મેતાઉદેશંકર રઘુનાથુ મારફત મુંબઈ બંદર
 ૪ રા. મેતા ઉદેશંકર રઘુનાથુ
 ૨ પાદક લજ્જશંકર મદનુ,
 ૧ જ્ઞેશી વાલુ માધવુ
 ૧ રા. જટાશંકર ભાણુ ... એજન
 ૨ રા. મેતા અમૃતલાલ જટાશંકર મુંબઈ બંદર
 ૪ વ્યાસ માવુ દયારામ મારફત મુંદરા બંદર
 ૧ વ્યાસ માવુ દયારામ
 ૧ ભટ મોરારુ રઘુનાથ માંડવીબંદર
 ૧ વ્યાસ કલ્યાણુ રણછોડુ
 ૧ જાની લક્ષ્મીદાસ પરભુ મુંદરાબંદર
 ૪ રા. દવેપરમાનંદ જોડા મારફત
 ૧ આદિશ્રીસાહેબા ગાળાગામનાં
 ૧ દવે હરિદ્રુણુ ધશ્વર ભૂજ
 ૧ રા. ગવરીશંકર દેવશંકર મોયાળા
 ૧ દવેપરમાનંદ જોડા દીયોરના
 ૧ રા. ડાકટર નારણદાસ મોતીરામ ભાવનગરબંદર
 ૧ મેતા ત્રીકમદાસ મુંદરુ મુંદરાબંદર
 ૧ જાની રેવાશંકર વેલુ મુંબઈબંદર
 ૧ હંકર રણછોડદાસ મુરારુ મુંબઈ
 ૧ હંકર રતનશી ચત્રભુજ મુંબઈ

જાહેર સ્વર.

આ પુસ્તક નીચે લખેલે દેકાણે રોકડી કિમતે મળશે.
શાવરના ગ્રાહકોએ કિમત રૂ. ૦ અર્ધા સિવાએ અર્ધા આના
પાલ ખર્ચનો વધારે મોકલવો.

૨૬ મુદરામાં—કર્તા ભટ ધનજી રતનેશ્વર, તાલુકા
રૂઢલના મારતર મેઘજી જીઠા અને સંસ્કૃત શા-
ળાના શાસ્ત્રી હરિવલ્લભ જોષિદેવ પાસેથી.

૨૭ માંડવીમાં—મુંદરવરના મંદિરમાં મહારાજ માવજી
તથા વિદ્યા સંગ્રહ લાઈબ્રેરીના સેક્રેટરી દ્વેજવરામ
હરીશંકર અને સંસ્કૃત શાળાના શાસ્ત્રીજી પાસેથી.

૨૮ જુજમાં—સંસ્કૃત પાઠશાળાના શાસ્ત્રીજી લદ્દમોશંકર
જયશંકર તથા જુજના આસીરટંટ વહિવટદાર
રા. રા. રાજરામ રામદેવજી પાસેથી.

૨૯ ઝાંઝમાં—કાલકાદેવીને રરતે રામવાલી પાસે પંચિત
જેઘારામ મુકુંદજીની પુસ્તકની દુકાનેથી.

૩૦ મદાવાદમાં—જુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી.

૩૧ નગરમાં—તાલુકા રૂઢલના મારતર રા. રા. જદવજી-
ભાઈ માવજી પાસેથી તથા જુકસેલરો પાસેથી. જે
સહ ગ્રહસ્થાને સામઠી પ્રતો રાખવાની ઇચ્છા હશે
તેને સારૂં કમીશન આપવામાં આવશે એ વિષે
કર્તાને કાગલ લખી જીલાસો મેલવવો.

ભટ ધનજી રતનેશ્વર.

ભાષાંતર કર્તા.

